

Inhoud

Onze helm is ons vertrouwen	p. 3
<i>I Tessalonicenzen 5:8-9 in de Bijbel in Gewone Taal</i>	
Rieuwerd Buitenwerf	
<i>Uitgelezen: bijbeluitgaven in de NBG-bibliotheek (12)</i>	
De Prentbijbel van Mortier	p. 11
Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs	
Een open of een gesloten boek?	p. 21
<i>Over bijbel en liturgie</i>	
Marcel Barnard	
Vertaalaantekeningen bij het oecumenisch leesrooster (6)	p. 31
Jaap van Dorp, Matthijs de Jong en Clazien Verheul	
Vademecum voor het eeuwige heil	p. 41
<i>Twee onbekende versies van de Bijbel in het Javaans van ca. 1850</i>	
Willem van der Molen	
Kort Nieuws	p. 51

Titelpagina, uit: *Den Bibel [...]*, z.p. 1560. De randversiering verwijst naar de 'wapenrusting Gods'. De symbolen op de vier hoeken van de titelprent verwijzen naar het schild, de helm, de vurige pijlen en het zwaard.

Foto: NBG/Sandra Haverman

Onze helm is ons vertrouwen

I Tessalonicenzen 5:8-9 in de Bijbel in Gewone Taal

Rieuwerd Buitenwerf

Het Nederlands Bijbelgenootschap werkt momenteel aan de *Bijbel in Gewone Taal* (BGT). Dit wordt een vertaling in eenvoudig Nederlands, die voor iedereen begrijpelijk moet zijn, ook voor mensen die weinig lezen of moeite hebben met lezen. De vertaling zal verschijnen in 2014. Informatie is te vinden op www.bijbelgenootschap.nl onder ‘Bijbel in Gewone Taal’.¹ In *Met Andere Woorden* starten we dit jaar met een serie artikelen over vertaalkwesties in deze nieuwe vertaling. De kwesties ter bespreking komen uit passages die in 2009 worden voorgelegd aan testpanels. In deze aflevering gaat het over de militaire beeldspraak die Paulus in I Tessalonicenzen gebruikt.

Beeldspraak in I Tessalonicenzen 5:8-9

De passage die in dit artikel centraal staat is 1 Tessalonicenzen 5:8-9. Letterlijk vertaald luidt deze passage: ‘Wij echter, van de dag zijnde, laten wij nuchter zijn, gekleed met harnas van geloof en liefde en (met) als helm de hoop op redding. Want God heeft ons niet gesteld tot woede maar tot winning van redding door onze Heer Jezus Christus.’ In *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) wordt hiervan de volgende vertaling gegeven: ‘...maar laten wij, die toebehoren aan de dag, op onze hoede zijn, omgord met het harnas van geloof en liefde, en getooid met de helm van de hoop op redding. Want Gods bedoeling met ons is niet dat wij veroordeeld worden, maar dat wij gered worden door onze Heer Jezus Christus.’ Deze vertaling beantwoordt aan de uitgangspunten en criteria van de NBV. Maar eenvoudig Nederlands, ‘gewone taal’, stelt andere eisen. Een Bijbel in gewone taal moet korte zinnen hebben en bekende, veelvoorkomende woorden gebruiken. De eisen van eenvoudig Nederlands hebben ook consequenties voor de omgang met beeldspraak in de teksten. Dat laatste vormt het onderwerp van deze bijdrage.

We komen in 1 Tessalonicenzen 5:8 de metafoor tegen van ‘het harnas van geloof en liefde’ en ‘de helm van de hoop op redding’ waarmee de gelovigen ‘gekleed’ zijn. Op welke manier kan dit een plaats krijgen in een vertaling in gewone taal?

I Tessalonicenzen 5:8-9 in gewone taal

De taal- en stijleisen die aan eenvoudig Nederlands gesteld worden, zijn niet altijd te verenigen met (ingewikkelde) metaforen die oorspronkelijk bedoeld zijn voor mensen uit lang vervlogen tijden en uit een andere cultuur. In het (interne) vertaalhandboek voor de BGT is de basisregel voor beeldspraak: ‘Beeldspraak wordt in de BGT behouden als het beeld helder en begrijpelijk is. Soms maakt een beeld een gedachte concreter. In dat geval past beeldspraak goed in de BGT.’ Als beeldspraak niet aan deze voorwaarden voldoet, moet er gezocht worden naar een verwant of ander beeld dat dezelfde functie kan vervullen, of moet het beeld in de vertaling impliciet gemaakt worden door het te vervangen door zijn betekenis. In de passage uit 1 Tessalonicenzen lopen we tegen diverse problemen aan. Allereerst maken ‘helm’ en ‘harnas’ geen deel uit van de basiswoordenschat van het Nederlands. Verder denken veel mensen bij het woord ‘harnas’ eerder aan een middeleeuwse ridder dan aan een soldaat uit de Oudheid. Het Griekse woord *thôrax* duidt op de borstbescherming die soldaten droegen in strijdsituaties. ‘Harnas’ is een bruikbaar Nederlands equivalent, maar brengt het gevaar van een verkeerde associatie met zich mee. Een ander probleem is dat het beeld van een soldaat die klaarstaat voor de strijd weliswaar helder en bruikbaar is, maar dat in 1 Tessalonicenzen 5:8-9 aan dat beeld ook nog abstracte kwalificaties worden toegevoegd. De soldaat staat niet slechts klaar met zijn harnas aan, maar met zijn ‘harnas van geloof en liefde’. Abstracte termen dienen in eenvoudig Nederlands zoveel mogelijk vermeden te worden. Hier staan er drie bij elkaar (geloof, hoop en liefde).

Ondanks de problemen die de metafoor met zich meebrengt voor de BGT, is het wel een beeld dat de gedachte van Paulus concreter maakt: de abstracte waakzaamheid die de gelovige moet betrachten wordt geïllustreerd aan de hand van een soldaat die klaarstaat voor de strijd. Het ligt dan ook in de rede om het beeld in de BGT te handhaven. Extra argumenten hiervoor zijn het verdere gebruik van de militaire metaforen in het Paulijnse corpus² en in het bijzonder in Efeziërs 6, waar het niet mogelijk zal zijn het beeld te impliciteren. Wanneer het beeld in 1 Tessalonicenzen wordt gehandhaafd, is het echter wel nodig de betekenis in de vertaling expliciet te maken.

De voorlopige versie van de BGT luidt: ‘Laten we op alles voorbereid zijn. Net zoals soldaten met een harnas aan en een helm op.’ Hiermee

wordt voldaan aan de eis van korte zinnen. Ook is zo voor elke lezer duidelijk dat het gaat om soldaten met hun legertenue aan en dat Paulus de metafoor gebruikt als illustratie van de paraatheid die hij van de gelovigen vraagt. De focus ligt niet op de wapens, maar op het voorbereid zijn op wat komen gaat.

Uiteraard moet in de vertaling ook tot uitdrukking gebracht worden wat Paulus aan kwalificaties aan de wapens toekent. De abstracte begrippen ‘geloof’ en ‘liefde’ kunnen iets concreter gemaakt worden door ze om te zetten in werkwoorden: ‘We geloven en we houden van elkaar. Dat is ons harnas.’ Lastiger te vertalen is het tweede deel van de metafoor (letterlijk vertaald ‘met als helm de hoop op redding’). Het Griekse woord *elpis* wordt bij Paulus vaker gebruikt in de context van de eschatologische verwachting van de gelovigen. In het Nederlands wordt het gewoonlijk met ‘hoop’ vertaald, maar het is de vraag of dat in een vertaling in eenvoudig Nederlands de beoogde connotaties van *elpis* goed genoeg weergeeft. Met de combinatie *elpis sôtêrias* legt Paulus eerst de nadruk op de *elpis* en geeft vervolgens het object van de *elpis* aan als *sôtêria*, ‘redding’. Die ‘redding’ wordt vervolgens gekwalificeerd in vers 9 (letterlijk vertaald: ‘Want God heeft ons niet gesteld tot woede maar tot gewinning van redding door onze Heer Jezus Christus.’). Voor de BGT biedt de koppeling aan vers 9 de mogelijkheid om de elementen van elkaar te scheiden en de informatie enigszins te herschikken: ‘En onze helm is ons vertrouwen. Want we vertrouwen dat we gered zullen worden door onze Heer Jezus Christus. God wil ons niet straffen maar redden.’

Enige achtergrondinformatie bij I Tessalonicenzen 5:8-9

Voor de BGT wordt bij het vertalen van metaforen eerst gekeken naar de functie van de metafoor. Vervolgens wordt een vertaalbeslissing genomen: kan de metafoor in de vertaling gehandhaafd worden met of zonder verduidelijking, moet er gezocht worden naar een vervangend beeld of moet de metafoor in de vertaling vervangen worden door een omschrijving van de betekenis ervan. Als toelichting bij de gekozen vertaling zullen we daarom in het kort de achtergrond en interpretatie van deze metafoor schetsen.

De metafoor in 1 Tessalonicenzen 5:8 is verwant met oudtestamentische beeldspraak. In het Oude Testament wordt het optreden van God soms voorgesteld als dat van een strijder (zie bijvoorbeeld Jesaja 42:13; Habakuk 3:8-15). Dat beeld houdt verband met de rol die God werd toebedacht in de concrete oorlogssituaties waarin Juda verkeerde. In Jesaja 59 wordt, meer metaforisch, de strijd van God tegen de onrechtvaardigheid beschreven. In het betreffende hoofdstuk van Jesaja

worden symbolische en meer concrete aanduidingen van Gods krijgsdaden door elkaar gebruikt. Jesaja 59:17 beschrijft Gods wapenrusting:

Hij gordde het harnas van de gerechtigheid aan
en zette de helm van de redding op zijn hoofd.
Hij deed het kleeft van de vergelding aan
en hulde zich in de mantel van de strijdlust.

In de *Septuaginta* luidt Jesaja 59:17a: *kai enedusato dikaiosunên hôs thôraka kai perietheho perikephalaian sôtêriou epi tês kephalês*, ‘en hij kleeftde zich met rechtvaardigheid als een harnas en zette de helm van redding op zijn hoofd’.

De betreffende passage uit Jesaja 59 is door latere Joodse en christelijke auteurs als inspiratiebron gebruikt voor hun eigen werken. Illustratief is Wijsheid 5:15-20. Daar lezen we (in de NBV):

¹⁵ Maar de rechtvaardigen leven tot in eeuwigheid; de Heer zorgt voor hun loon, de Allerhoogste waakt over hun lot. (...) ¹⁶ Hij beschermt hen met zijn rechterhand, achter het schild aan zijn arm zijn zij veilig. ¹⁷ Van zijn ijver maakt hij een wapenrusting, de schepping wordt zijn wapen in de strijd met zijn vijanden. ¹⁸ Hij gordt het harnas van de gerechtigheid aan en zet de helm op van het onherroepelijke oordeel. ¹⁹ Hij neemt onoverwinnelijke heiligheid als schild ²⁰ en scherpt zijn grimmige toorn tot een zwaard.

In deze passage wordt God beschreven die ‘zich bekleedt met rechtvaardigheid als een harnas’ (*enduomai thôraka dikaiosunên*) en die ‘als helm het onherroepelijke oordeel opzet’ (*peritithêmi korutha krisin anupokriton*). De overeenkomsten met Jesaja 59:17 zijn direct herkenbaar, maar het is ook duidelijk dat het eerder gaat om een toespeling of om hergebruik van een geschikte metafoer, dan om een direct citaat.

Grammaticaal en lexicaal verschilt Wijsheid 5:18 te veel van Jesaja 59:17 om als citaat beschouwd te kunnen worden. Dat zien we ook in Wijsheid 5:19, waar in plaats van Gods ‘kleeft van de vergelding’ en zijn ‘mantel van de strijdlust’ (Jesaja 59:17b) Gods ‘onoverwinnelijke heiligheid als schild’ en zijn ‘grimmige toorn als zwaard’ vermeld worden.

De tekst van 1 Tessalonicenzen 5:8-9 is ook te zien als een toespeling op Jesaja 59:17a. Twee wapens die daar genoemd worden, het harnas en de helm, keren terug als basis voor een beeld. Maar het beeld krijgt in 1 Tessalonicenzen een heel andere toepassing. Niet God is het subject, maar de gelovige gemeenteleden die wachten op het aanbreken van ‘de dag van

de Heer' (1 Tessalonicenzen 5:2). Zij hebben een harnas aangetrokken en een helm opgezet. En het gaat niet om de 'rechtvaardigheid als een harnas' en 'de helm van de redding', maar om het 'harnas van geloof en liefde' en 'de hoop op redding als helm'. We herkennen hierin de typische Paulijnse trits 'geloof, hoop en liefde' (zie bijvoorbeeld 1 Korintiërs 13:13; 1 Tessalonicenzen 1:3). Paulus heeft dus een krijgsmetafoor waarmee oorspronkelijk een goddelijk handelen werd aangeduid, gebruikt om de gewenste houding van christenen aan te geven in de periode voorafgaand aan het oordeel.

Moeten we de gelovigen zien als strijders tegen het kwaad, die staande moeten blijven tot het einde komt?³ Deze interpretatie is niet voor de hand liggend.⁴ Als we kijken naar wat direct aan 5:8-9 voorafgaat, zien we dat Paulus de gelovigen maant om waakzaam en paraat te zijn in verband met het naderende oordeel (5:1-7). Paulus associeert deze paraatheid met die van een soldaat die klaarstaat voor de strijd, met zijn harnas aan en zijn helm op. Hoewel de helm en het harnas ongetwijfeld (direct of indirect) uit Jesaja 59:17 afkomstig zijn, sluit Paulus met het hergebruik van deze metafoor aan bij een onder Grieken en Romeinen gebruikelijke wijze van spreken over de juiste manier van leven. Filosofen – die bij uitstek gepresenteerd worden als voorbeeld van deugdzaam leven – worden regelmatig beschreven als mensen die dag en nacht op wacht staan. De deugd en de rede zijn hun belangrijkste wapens. Twee spreuken toegeschreven aan de filosoof Antisthenes (tweede helft vijfde, eerste helft vierde eeuw v. Chr.) kunnen dienen als illustratie van deze traditie: 'De deugd is een wapen dat (een mens) niet afgenomen kan worden' en 'Wijsheid is het veiligste fort. Mensen moeten voor zichzelf forten maken door middel van hun eigen onweerlegbare gedachten'.⁵

In 1 Tessalonicenzen 5 valt op dat Paulus de gelovigen niet oproept om te gaan strijden, maar ze maant om paraat te zijn als een soldaat die klaarstaat voor de strijd. Die paraatheid bestaat eruit dat ze leven in liefde, geloof en hoop op redding.⁶ Dat soldaten een vast onderdeel waren van de dagelijkse werkelijkheid van Paulus en zijn eerste lezers, maakte de bruikbaarheid van het beeld alleen nog maar groter.

We zien dus dat Paulus in 1 Tessalonicenzen traditionele terminologie uit Jesaja (metaforisch gebruik van 'helm' en 'harnas') combineert met een gebruikelijke manier van spreken uit Grieks-Romeinse context. Het beeld van de soldaat komt allereerst op naar aanleiding van de waakzaamheid en paraatheid die de gelovige moet hebben nu het einde nadert. De gelovigen moeten voorbereid zijn op de komst van Jezus, zoals een soldaat voorbereid is op de oorlog. Hoe de gelovige paraat moet zijn, wordt duidelijk door de kwalificaties van de wapens, waarbij Paulus de

attributen van Jesaja vervangt of aanvult met zijn eigen trits ‘geloof, hoop en liefde’ als belangrijke karakterisering van het christelijke leven. Het bepalen van de betekenis en de functie van de metafoor is van belang voor het maken van een goede vertaalkeuze. Ter afsluiting van dit artikel geef ik 1 Tessalonicenzen 5:1-11 in de voorlopige versie van de BGT weer.

I Tessalonicenzen 5:1-11 in gewone taal

De dag van God komt plotseling

¹ Vrienden, ik hoef jullie niet te schrijven wanneer dit alles zal gebeuren. ² De dag waarop God zal rechtspreken komt plotseling. Net zo plotseling als een dief die 's nachts komt stelen. Maar dat weten jullie al.

³ De mensen zullen denken dat er vrede is. Dat ze veilig zijn. Maar dan komt plotseling de dag van God. Net zo plotseling als de pijn bij een vrouw die een kind krijgt. Opeens zal er ellende en verwoesting zijn. Niemand kan daarvoor vluchten.

⁴⁻⁶ Maar vrienden, jullie worden niet plotseling overvallen door de dag van God. Want jullie zijn gelovigen. Jullie horen bij het daglicht en niet bij het donker.

Christenen moeten voorbereid zijn op de dag van God

Wij horen niet bij de nacht en het donker. Dus moeten we de dingen doen die bij de dag passen. Niet slapen, maar wakker zijn. En helder blijven nadenken. ⁷ Andere mensen horen bij de nacht. Zij slapen. Of ze worden dronken.

⁸⁻⁹ Maar wij horen bij de dag. Laten wij daarom zorgen dat we helder blijven nadenken. Laten we op alles voorbereid zijn. Net zoals soldaten met een harnas aan en een helm op. We geloven en we houden van elkaar. Dat is ons harnas. En onze helm is ons vertrouwen. Want we vertrouwen dat we gered zullen worden door onze Heer Jezus Christus. God wil ons niet straffen maar redden.

¹⁰ Jezus is voor ons gestorven. Nadat hij uit de hemel gekomen is, zullen wij daarom voor altijd bij hem zijn. En het maakt niet uit of we dan dood zijn of nog leven. ¹¹ Blijf elkaar daarom moed inspreken en blijf elkaar helpen.

Noten

- I Informatie over het BGT-project is te vinden in C. Verheul, 'Een bijbelvertaling in eenvoudig Nederlands' in: *Met Andere Woorden 27/1* (maart 2008), 3-12, en in C. Verheul, 'Nogmaals: een bijbelvertaling in eenvoudig Nederlands' in: *Met Andere Woorden 27/2* (juni 2008), 51-52.

- 2 Zie bijvoorbeeld Romeinen 13:12-14; 2 Korintiërs 6:7, 10:3-5; Filippenzen 2:25 en Filemon 2.
- 3 Er is in de uitlegggeschiedenis wel gespeculeerd over de vraag of Paulus met opzet alleen over verdedigingswapens spreekt (helm en harnas) en niet over aanvalswapens (zoals bijvoorbeeld Efeziërs 6:10-17 en Wijsheid 5:15-20 wel doen). Deze uitleg ligt echter niet voor de hand. Paulus neemt twee wapens over die hij (direct of indirect) kent uit Jesaja 59:17; dat zien we aan het feit dat hij ze op enigszins kunstmatige wijze aanvult met de drie voor hem centrale begrippen geloof, hoop en liefde. Ook al had hij alleen verdedigingswapens willen noemen, had hij nog eenvoudig drie in plaats van twee wapens kunnen kiezen, bijvoorbeeld door naast de helm en het harnas ook het schild te noemen.
- 4 In de *Oorlogsrol* (IQM) die gevonden is in Qumran wordt de eschatologische strijd tussen de 'kinderen van het licht', gesteund door de engelen en het 'erfdeel van de duisternis', gesteund door Belial, de kwade macht, beschreven. De trompetten, vaandels, schilden, lansen en zwaarden van de troepen worden nauwgezet beschreven, evenals de toekomstige strijd die zowel op aarde als in de hemelsferen zal plaatsvinden. Dit is echter geen goede parallel bij de beelden die in I Tessalonicenzen centraal staan.
- 5 Zie Diogenes Laërtius, *Vitae philosophorum* VI 12, 13. Zie voor verdere plaatsen bijvoorbeeld A.J. Malherbe, *The Letters to the Thessalonians. A New Translation With Introduction and Commentary*, The Anchor Bible 32B, New York (etc.) 2000, 297-298.
- 6 Het is niet behulpzaam de tekst te vergelijken met Efeziërs 6:10-17, waar het noemen van de wapenrusting van de gelovigen geplaatst wordt in de strijd die de gelovigen moeten leveren tegen de duivel en zijn verleidingen. De functie van de metafoer is geheel verschillend. Waar in I Tessalonicenzen de krijgsmetafoer Paulus' doel ondersteunt, namelijk de gelovigen manen tot paraatheid, moet de metafoer in Efeziërs bijna letterlijk als aansporing tot christelijke strijd tegen de duivel gezien worden. Zie bijvoorbeeld J. Muddiman, *The Epistle to the Ephesians*, BNTC, Londen/New York 2001, 282.

Geraadpleegde literatuur

- E. Best, *The First and Second Epistles to the Thessalonians*, BNTC, Londen/New York 1972.
- A.J. Malherbe, *The Letters to the Thessalonians. A New Translation With Introduction and Commentary*, The Anchor Bible 32B, New York (etc.) 2000.
- J. Muddiman, *The Epistle to the Ephesians*, BNTC, Londen/New York 2001.
- C. Verheul, 'Een bijbelvertaling in eenvoudig Nederlands' in: *Met Andere Woorden* 27/1 (maart 2008), 3-12.

Dr. R. Buitenwerf is als manager van de afdeling Vertalen en Bijbelgebruik verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Frontispice Oude Testament, uit: *Historie des Ouden en Nieuwen Testaments [...]*, Amsterdam 1700.

Foto: NBG/Sandra Haverman

Uitgelezen: bijbeluitgaven in de NBG-bibliotheek (12)

De Prentbijbel van Mortier

Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs

Het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) heeft de beschikking over een bibliotheek, waarin een ruime collectie bijbels opgenomen is. Deze collectie bestaat uit bijbels in het Nederlands en in verschillende andere talen. Prioriteit in de collectievorming hebben de Nederlandstalige bijbels. De collectie bevat ook een behoorlijke hoeveelheid prentbijbels en geïllustreerde bijbels. Wat betreft de niet-Nederlandse talen zijn de voornaamste edities van de Europese landen en verschillende uitgaven uit andere werelddelen voorhanden, waaronder een grote verzameling Indonesische uitgaven. In deze rubriek zal telkens een interessante bijbeluitgave uit de bibliotheek besproken worden. Dat kan een bijzondere oude bijbel zijn, een prentbijbel of een meer moderne bijbel die speciale toelichting verdient. De bijbeluitgave die nu in deze rubriek aan de orde komt, is de grote prentbijbel die in 1700 uitgegeven werd door Pieter Mortier.

Zoals we in het artikel over Crispijn de Passe (MAW 26/3) al vermeldden, begon de grote bloei van de bijbelse prentkunst in de zeventiende eeuw. Men maakte gebruik van een nieuw procedé, het drukken op koperplaten. Daardoor konden er duidelijker en scherpere afbeeldingen gemaakt worden. Een en ander had tot gevolg dat er losse prenten, veelal in groot formaat, verschenen die naast tekst werden ingebonden. Zo ontstonden er boeken met bijbelse prenten, eenvoudigweg ook wel prentbijbels genoemd. Veelal bevatten deze boeken niet de gehele bijbel en werd er een selectie van de bijbelse verhalen afgebeeld. Ook werden bekende afbeeldingen dikwijls meerdere malen in verschillende uitgaven gebruikt of nagemaakt.

Aan het einde van de zeventiende eeuw begon de Amsterdamse drukker Pieter of Pierre Mortier met het laten vervaardigen van een uiterst om-

Jan Luyken, De Vrouw en de Draak, Openbaring XII, 4, uit: *Historie des Ouden en Nieuwen Testaments [...]*, Amsterdam 1700.

Foto: NBG/Sandra Haverman

vangrijke prentbijbel. Mortier was afkomstig uit Frankrijk en was een bekend drukker, met name van kaarten en atlassen. Zijn bijbelproject pakte hij groots aan. In een prospectus doet hij over zijn aanpak het een en ander uit de doeken. Niet alleen werden vrijwel alle verhalen van het Oude en Nieuwe Testament afgebeeld en naverteld, ook de apocriefe boeken kregen ruimschoots aandacht. Hij maakte niet, zoals zo vaak gebeurde, gebruik van bestaande tekeningen, maar liet voor zijn bijbel nieuwe afbeeldingen maken door de ‘konstigste en beste Meesters’ onder wie Jan Luyken, Bernard Picart, Gerard Hoet, Jan Goeree en anderen; tevens had hij een aantal bekende graveurs bijeengezocht. De schilder David van der Plaets, voor wie Mortier een grote achting had, was aangezocht om de tekeningen te keuren en te corrigeren. Mortier schrijft in de prospectus dat er mede dankzij het werk van Van der Plaets nooit eerder dergelijke fraaie prenten voor in een bijbel gemaakt waren, ‘want men zal tot verwonderens toe bemercken dat alle Verschijnselen daar in zijn waar genomen; als Zonne-lichten, Nachten, Morgenstonden, Wolk-luchten, Kamerlichten, Maenschijnsels, Was- en Fakkellichten, Onweeren &c’. De originelen van de tekeningen waren Mortiers eigendom; in de prospectus biedt hij ze te koop aan. Sprak Mortier in zijn prospectus zeer lovend over Van der Plaets, de tekenaars zelf achtten hem niet hoog. De correcties zouden weinig voorstellen, en niet tot verfraaiing gediend hebben. Dikwijls moest men de ‘correcties’ weer overtekenen. Met name de kunstenaar Jan Goeree die van alle kunstenaars de meeste prenten gemaakt had – honderd – had een grote minachting voor Van der Plaets en na diens dood dichtte hij over hem, verwijzend naar wat Mortier in de prospectus had geschreven over de lichteffecten:

Ontruikt zyt, zal het al verwarren,
 Het licht van zon en maan en starren,
 Van lampen, kaarsjes kleyn en groot,
 Die zal men weder, als voorheen,
 Gelyk een woeste bayaard mengen;
 En wie zal ‘t weêr in orde brengen,
 Wyl gy die konst alleen bezat,
 Het geen de Bybel van Mortier
 Nog eeuwen na zyn dood zal toonen [...]

De uitgave

Aan het vervaardigen van deze uitgave was ongeveer zeven jaar gewerkt en in 1700 verscheen te Amsterdam bij Pieter Mortier de *Historie des Ouden en Nieuwen Testaments, Verrykt met meer dan vierhonderd Printverbeeldingen In koper gesneeden*. Het werk was uitgegeven in twee

delen, één met het Oude Testament en de apocriefen en één met het Nieuwe Testament en de bijlagen. Het boek bevatte in totaal 428 prenten op 214 bladen, per bladzijde twee onder elkaar. Boven elke prent werd de bijbelpassage vermeld met een verklarend bijschrift, zowel in het Nederlands als het Frans. Naast de prenten worden de passages beschreven. In het Nieuwe Testament staan behalve de prenten ook nog 29 vignettes – indruk-plaaten – onderaan de tekst geplaatst, als ‘bladvulling’. Het zijn fraaie prentjes alle getekend en geëtst door Jan Luyken. Beide delen hebben een gelijke titelgravure, een ovalen prentje waarop een vrouw is afgebeeld als personificatie van geloof, hoop en liefde. Het geloof wordt uitgebeeld door het kruis, de hoop door het anker en de liefde door het vlamme hart. Vervolgens zijn er twee gebedsrollen afgebeeld, terwijl de vrouw wordt ingestraald door de Heilige Geest. Ieder deel heeft een frontispice. Dat van de gehele bijbel laat Mozes zien met de tien geboden; hij is bedekt door een doek omdat zijn gezicht glansde na God gesproken te hebben. God wordt uitgebeeld door het vierletterwoord in het licht. Naast Mozes staat Aäron, met vuurbak en amandeltak, zoals beschreven in het boek Numeri. Ook is de Hemelvaart van Jezus afgebeeld. Bij het Nieuwe Testament beeldt de titelgravure de personificatie van het geloof uit en hij toont een ovalen prent met daarin verschillende kleine prentjes, waarop allerlei vormen van kruisigen zijn afgebeeld.

Elk deel heeft een inhoudsopgave – bladwyzer – en aan het einde van het boek is een uitvoerig register, de algemeene bladwyzer, opgenomen. Dat Mortier deze onderneming grondig had aangepakt is ook te zien aan de bijlagen, die volgen na het Nieuwe Testament. Als eerste is er een ‘Bericht wegens het geslachtregister van Jesus-Christus’, waarin een nadere toelichting gegeven wordt op de passage die handelt over het geslachtsregister van de ouders van Jezus. Vervolgens is een verklaring van de zonder bijschrift geplaatste ovalen prentjes van Luyken opgenomen. Hierna volgen vijf kaarten: de wereldkaart, de paradijskaart, de woestijnreis, het Heilige Land en de reizen van de apostelen. Bij de wereldkaart, die van het Heilige Land en de woestijnreizen zijn uitvoerige registers geplaatst. Tot slot is voor het algemeen register nog een tijdrekening opgenomen met uitvoerige overzichten met jaartallen van onder andere de schepping, leefjaren van bijbelse figuren en jaartallen van allerlei bijbelse gebeurtenissen.

De opdracht

Mortier draagt volgens gewoonte van die tijd het boek op aan een voor-aanstaand persoon, in dit geval aan Antony Heinsius, de raadspensionaris van Holland en West-Friesland. In de opdracht geeft hij aan dat het een

wijdverspreide waarheid is dat door het lezen van de ‘Bybelsche geschiedenissen niet alleen groote stichtinge, maar ook een rechtschapene kennisse voor persoonen van allerley staat te scheppen zy’. In de bijbelse geschiedenis vindt men allerlei godvruchtige voorbeelden, die tot deugd aansporen. Hij houdt Heinsius voor dat bestuurders konden leren van de moed die figuren als Jozua hadden getoond. ‘Hierby komt nóg, dat zelfs schrandere en dooroefende Staatskundigen, uyt deeze heylige Historie voortreffelyke en heylzaame lessen konnen haalen, en daaruyt leeren hoe lóffelyk in de aaloude tyden de onvermoeide Moses, de heldhaftige Josua [...] en veele andere voortreffelyke mannen, Góds uytverkooren vólk eertyds hebben geregeerd.’ Dat was een van de redenen dit ‘heerlyk werk [...] door Printen te verbeelden’. En inderdaad zijn de lotgevallen van deze figuren ruimschoots uitgebeeld. Omdat Mortier weet hoe groot de achting van Heinsius voor dergelijke prenten is, had hij de vrijmoedigheid genomen dit werk aan de raadspensionaris op te dragen, erop vertrouwend dat deze ondanks zijn vele bezigheden zo nu en dan de gelegenheid zou vinden een oog ‘te slaan op deze Bybelsche geschiedenissen, die om haare uytsteekende waardy, alle andere Historiën zo verre overtreffen, als de Zon de mindere starren in glans en heerlykheyd te boven gaat’.

In de voorrede die direct op deze opdracht volgt, geeft hij aan waarom ervoor gekozen is deze geschiedenis uit te geven, terwijl het toch het nuttigste is de Bijbel zelf te lezen. Dat beklemtoont hij nog eens, maar hij merkt erbij op dat er twee zaken zijn die het lezen van de Bijbel minder makkelijk maken. Ten eerste staat de omvang van de Bijbel, waarnaar de ‘traagheyd van ’s menschen geest zich niet wel kan schikken’ tegen, de andere reden is de ‘groote verscheydenheyd der geschiedenissen in de Schrift verhaald, die menigmaal den draad der Historie schynen af te snyden, inzonderheyd in de boeken des Ouden Testaments’. Bovendien ontbreekt het velen aan genoeg tijd de Bijbel goed tot zich te nemen. Om hulp te bieden – het blijft immers van het grootste belang de inhoud van de Bijbel te kennen – heeft men via afbeeldingen en toelichtingen daarbij gepoogd de belangrijkste zaken uit de Bijbel voor de lezer toegankelijk te maken. Zo is men erin geslaagd een ruim overzicht te geven van de inhoud van Bijbel.

De vertaling

De tekst bij de prenten is gemaakt door David Martin, uit Frankrijk gevlucht in 1685 (herroeping Edict van Nantes), sinds 1686 Waals predikant te Utrecht. Voor een benoeming tot hoogleraar te Deventer bedankte hij. Martin genoot bekendheid als bijbelgeleerde en hij vervaardigde kanttekeningen bij de Franse bijbel, waarin hij ook

Judith en Holofernes, uit: *Historie des Ouden en Nieuwen Testaments* [...],
Amsterdam 1700.

Foto: NBG/Sandra Haverman

verbeteringen had aangebracht. De tekst voor de prentbijbel had hij oorspronkelijk in het Frans geschreven en was voor de uitgave van Mortier vertaald door Willem Sewel. Deze quaker raakte vooral bekend door zijn vertaalkundige publicaties, waaronder een Nederlands-Engels woordenboek en een Nederlandse grammatica. Tevens vertaalde hij boeken, zoals de werken van Flavius Josephus en de hier besproken bijbelse geschiedenis. In een latere editie schrijft hij in een kort bericht dat geen enkele eerdere vertaling door hem met zo veel plezier gemaakt is als deze, niet alleen omdat de inhoud teruggaat op de Bijbel, maar ook omdat de beschrijving van de bijbelse geschiedenis

zo treffelyk door den hooggeleerden Auteur is uytgevoerd, dat ik twyfel óf'er wel iemand zoude gevonden worden, die zulks met meerder deftigheyd en luyster, binnen zodaanig een eng besték als de omstandigheden alhier vereyschten, zoud hebben kunnen op 't papier brengen: want zo men ziet op de duydelykheyd, alles wat eenigsins duyster schynt wordt'er verklaard en opgehelderd.

In het deel over het Oude Testament ligt de nadruk vooral op de historische boeken; de profeten komen slechts kort aan de orde. Het opent met de schepping en vervolgens worden er 234 bladzijden gewijd aan de beschrijving van de historische boeken tot en met Ester. Daarop volgen twee bladzijden over Job met direct daarna Jesaja tot en met Jona in 18 bladzijden, waarvan negen aan Daniël gewijd zijn. In deze bijbel is er relatief ruime aandacht voor de apocriefe boeken, waarvan de inhoud in 24 bladzijden beschreven wordt. De beschreven bladzijden zijn genummerd, de bladzijden met de prenten zijn ongenummerd. De nadruk op de historische boeken is in overeenstemming met het algehele beeld van prentbijbels. In de tekst die steeds naast de betreffende prenten staat, wordt in zeer kort bestek het bij de illustratie passende bijbelverhaal weergegeven. Deze samenvattingen worden afgewisseld met commentaar op de gebeurtenissen uit de bijbelverhalen. Zo schrijft de auteur over de schepping van de wereld dat God

een onmeetbare stóffe, welke hy uyt niets, en alleenlyk uyt de vruchtbaarheid zyner oneyndelyke magt, te voorschyn bragt; en uyt deeze nóg onbevórmde stóffe trok hy alle die verscheydene voortbrengselen, waaruyt het Heelal is tzamengesteld. Hy besteedde zes dagen aan dit werk, 't welk hy in een oogenblik had kunnen maeken, indien zyne magt niet altoos door zyne wille geregeld, en zyne wille steeds door zyne wysheyd bestierd was.

Soms stelt de auteur zich op als een alwetende verteller. Zo ‘weet’ hij dat God de vrouw niet uit stof wilde scheppen, maar uit de rib van Adam zodat er een ‘wederzydsche en tédere geneegenheyd tusschen hen zoude weezen’. Daarom nam God één van Adams ribben, en sloot het vel weer zo dat er geen enkel litteken of gebrek overbleef. Hiertoe was God in staat want: ‘’t Was voor die wyze en Almagtige hand, die den mensch uyt het slyk der aarde gemaakt had, gemaklyk den man eene rib te ontnemen, zonder daarom zyner volkomenheyd eenige afbreuk te doen.’ De auteur geeft ook een verklaring voor het feit dat het een slang was die Eva in het paradijsverhaal verleidde tot het eten van een verboden vrucht. Het was de duivel die een ‘aanslag’ bereidde, hij wist dat hij zich beter tot Eva kon richten omdat God met Adam de afspraak gemaakt had niet te eten van de verboden vrucht. Daarbij wist de duivel dat zij vatbaarder was voor bijzondere indrukken dan Adam. Dus moest hij een ‘zigtbaare gedaante aanneemen om met Eva te spreken; hiertoe was de menschelyke gestalte wel de gevoeglykste; maar dat bedróg zou te ligt ontdekt zyn geweest, omdat de Vrouw wel wist dat ér in de gansche waereld niemand, dan zy en haar man, van hunne soort was’. Door steeds tussen de regels door commentaar te leveren op de bijbelverhalen, én de afbeeldingen, krijgt de lezer een overzicht van bijna alle bijbelse geschiedenissen.

Ook voor de weergave van de nieuwtestamentische verhalen wordt het gebruikelijke stramien gevolgd. Het begint met een ‘schets te geven van de godlyke Schrijvers, die onze deeze geschiedenissen by geschrifte hebben naagelaaten’; er volgt een beschrijving van de vier evangelisten, met een typerende afbeelding van elk van hen. Zoals vaker zijn de evangelisten niet alleen afgebeeld. Al vanaf de vierde eeuw werden in de kunst de evangelisten ook afgebeeld in symboolgestalten, die geïnspireerd waren door de visioenen in Ezechiël 1:5v. en Openbaring 4:6v., waarbij Johannes door een adelaar, Lucas door een stier, Marcus door een leeuw en Matteüs door een mens wordt weergegeven. In de zeventiende-eeuwse prentbijbel uitgegeven door Nicolaas Visscher wordt uitgelegd waarom deze symboolgestalten zijn toegevoegd. Zo wordt Matteüs vergezeld door een engel, omdat hij het leven van Jezus het uitvoerigst beschrijft; bij Marcus is een leeuw afgebeeld, wat zou verwijzen naar het verhaal van Johannes de Doper in de woestijn, terwijl Lucas vergezeld wordt door een os, omdat de Romeinen volgens sommigen een os ‘luca’ noemden. Bij Johannes zit een arend omdat hij als geen ander de nadruk legde op de godheid van Christus.

In het Nieuwe Testament volgen na de beschrijving van de evangelisten de vier evangeliën die, zoals gebruikelijk in dergelijke boeken, in harmonievorm zijn weergegeven.

Ook bij deze weergave van bijbelverhalen vinden we het commentaar van de auteur op de gebeurtenissen. Zo beschrijft en becommentarieert hij het verhaal uit Lucas 1, waarin beschreven staat hoe de zwangere Maria de oude, onvruchtbare Elisabeth bezoekt, die onverwacht in verwachting is. Over de zwangerschap van Elisabeth schrijft de auteur: 'Dit wonder was niet ganschelyk van zodaanig een aardt als dat het welk Gód in Maria stondt voort te brengen, maar 't geleck 'er nógtans al iets naar.' Voor het feit dat er in de herberg geen plaats was voor Jozef en Maria, heeft de auteur ook een verklaring: 'De herbergen waaren te dier tyd zo gemeen niet als hedendaags, en dewyl de voornaamste beooging der gener die dezelve houden, is om voordeel te trekken van de persoonen welke zy huysvesten, zo zyn de lieden die maar kleine kósten komen doen, die gene niet welke men daar liefst ontvangt.' De evangeliën worden gevolgd door Handelingen waarna Openbaring het Nieuwe Testament besluit. Daarna sluit het boek af met, zoals al vermeld, de kaarten en bijlagen.

De eerste editie verscheen in 1700 bij Pieter Mortier te Amsterdam in twee delen. Hiervan bezit de bibliotheek van het NBG twee exemplaren, waarvan één ingekleurd is. Van het laatste exemplaar is een selectie prenten te zien op www.bijbelsdigitaal.nl. In 1703 bracht Mortier een kleinere uitgave uit, waarvan de tekst hetzelfde was, maar van de 400 gravures die tussen de tekst in waren afgedrukt zijn 151 van de hand van Jan Luyken, waarvan er 119 nieuw waren. Het boek wordt afgesloten met de ovalen gravures die in de grote bijbel achter sommige hoofdstukken geplaatst zijn. In deze uitgave staan ze per twee op één blad. De prenten die afkomstig zijn uit de editie van 1700 zijn hier verkleind weergegeven; de kaarten zijn er niet in opgenomen. Van deze uitgave verscheen in 1722 te Amsterdam bij Antoni Schoonenberg en anderen een tweede druk, waarvan de bibliotheek van het NBG een exemplaar bezit.

De uitgave van de prentbijbel van Mortier, waarin nieuwe prenten waren opgenomen die er speciaal voor vervaardigd waren, markeert het begin van de grote bloei van de oorspronkelijke Nederlandse bijbelprentkunst, die rond 1700 een aanvang nam.

Geraadpleegde literatuur

Peter van der Coelen, *De Schrift verbeeld. Oudtestamentische prenten uit renaissance en barok*, Nijmegen 1998.

E. de la Fontaine Verwey, 'Gedichten en boekillustraties van Jan Goeree, tekenaar en graveur' in: *Halcyon, Driemaandijksch Tijdschrift voor Boek-, Druk- en Prentkunst*, No. 5 (1941), 1-7.

H.E. van Gelder, 'Korte mededeelingen' in: *Oud-Holland. Nieuwe Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlandsche Kunst, Letterkunde, Nijverheid, enz.*, 34 (1916), 127-129.

A.C. Kruseman, *Aantekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland, in de 17de en 18de eeuw*, Amsterdam 1893.

Jan van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen 1992.

W.C. Poortman, *Bijbel en Prent, Deel IIa, Boekzaal van de Nederlandse Prentbijbels*, 's-Gravenhage 1986.

Afbeeldingen der voornaamste Historien, soo van het Oude als Nieuwe Testament: door verscheide van de geestrykste en vermaardste Tekenaars en Plaatsnyders seer Kunstig Afgebeeld: Zynde tot verklaringe van ieder Afbeeldinge daar by gevoegt, Sinryke Rymen, in de Latynse, Franse, Engelse, Hoog- en Nederduitse Talen: midsgaders een kort Historisch verhaal in Prosa, van ieder Afbeeldinge, Amsterdam z.j.

Dr. A.J. van den Berg is bibliothecaris van het Nederlands Bijbelgenootschap; dr. B. Thijs is fondsredacteur bij Boom uitgevers.

Een open of een gesloten boek?¹

Over bijbel en liturgie

Marcel Barnard

Christelijk geloof begint waar de Bijbel gesloten wordt. Het christendom is geen boekreligie en de eredienst geen cultus rond de Schrift. Het gaat niet om de letter en de tekst, maar om de Geest en het feest. Het christendom is een persoonsreligie. Niet het boek staat centraal, maar de persoon van Jezus Christus. De eredienst is geen cultus rond de Schrift, maar een vreugdedans omdat God zelf in beweging kwam en zich bekend maakte in een mens als wij.

Jezus sloot het boek²

De evangelist Lucas beschrijft in Lucas 4:14-30 een kerkdienst in de synagoge van Nazaret. Jezus is de lector die dag. Hij staat op en krijgt de boekrol overhandigd. *Hij rolde hem af, zo staat er, tot de plaats waar geschreven staat* – volgt een samengesteld citaat uit Jesaja, en dan gaat het verhaal verder: *Hij rolde de boekrol op, gaf hem terug aan de dienaar en ging weer zitten*. Dat citaat is al merkwaardig, het is een citaat uit de Griekse vertaling van de Hebreeuwse bijbel waar een citaat uit een ander hoofdstuk in ingevoegd is. Een nogal vrijzinnige omgang met de Schrift. Daar houden wij protestanten niet van: *sola scriptura!* Maar als we de Schrift serieus namen zouden we weten dat het in het christelijk geloof niet om de Schrift gaat, maar dat de Schrift zelf ons steeds weer lossnijdt van onze gebondenheid aan de letter, dat de Schrift zelf ons steeds weer van zichzelf wegjaagt. De vrijheid van een christenmens is ook een vrijheid ten opzichte van de Schrift.

Het gaat in de liturgie niet om de geopende Bijbel. De permanent geopende kanselbijbel is verkeerde symboliek. Al helemaal wanneer het een monumentaal of museaal exemplaar betreft waar niet uit gelezen wordt. Het centrum van de eredienst is geen tentoonstellingsruimte, en het is lichtelijk ongeloofwaardig als de christelijke gemeente zelf het woord waarbij zij leeft tot museumstuk maakt.

Luther, uitsnede uit titelpagina, uit: *Biblia [...] van nieuws uijt D.M Luthers Hoogh-Duytsche Bibel in onse Neder-landsche tale getrouwelyck overgeset [...]*, Amsterdam 1648.

Foto: NBG/Sandra Haverman

Hij rolde de boekrol op, gaf hem terug aan de dienaar en ging weer zitten; de ogen van alle aanwezigen in de synagoge waren op hem gericht. Daar gaat het om, daar werkt het verhaal minutieus naar toe, dit is het hoogtepunt. De lector staat op, hij krijgt het boek, hij opent het en zoekt de juiste plaats, hij sluit het boek, geeft het aan een assistent en gaat weer zitten. En alle ogen waren op hem gericht. Die hele minutieus beschreven ritus met het boek leidt ertoe dat alle aandacht zich concentreert. Op Jezus.

Het christelijk geloof is geen schriftreligie

De perikoop brengt ons bij de theologie van de Bijbel in de liturgie.³ De grote aandacht die de Bijbel bij de presentatie van *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) heeft gekregen, ook als het boek van de kerk, zou de indruk kunnen wekken, of versterken, dat het christelijk geloof een schriftreligie is. Dat is het niet. Christenen leven niet bij het boek. Hun bundel heilige boeken is voor hen geen verzameling wetten, voorschriften en geboden. Zij leven niet – zoals de negentiende-eeuwse Leidse theoloog J.H. Scholten heeft opgemerkt – op gezag van ‘een papieren paus’. Zij leven op gezag van Christus die de belichaming is van Gods liefde. Al is het steeds weer de Bijbel die daar op wijst. Het christendom is, fenomenologisch gesproken, een persoonsreligie.

Men zou de gedachten van Lucas, van Paulus en van de auteur van de Hebreeënbrieff, op dit punt enigszins prikkelend als volgt kunnen samenvatten: de Schrift is vervuld en daarmee overbodig geworden. De Schrift wijst van zichzelf af naar de levende Heer. Als een magneet boven een blad ijzervijlsel wordt de naam Jezus Christus boven de schriften gehouden – en alle woorden, zinnen, verhalen en liederen worden gericht door deze magneet. Dat rukt de teksten uit hun oude verband, de orde wordt verbroken, een nieuwe orde ontstaat. In het christelijk geloof gaat het om die ene naam Jezus Christus waarnaar alles zich richt, zélf de heilige Schrift zelf.

Het christelijk geloof is principieel geen schriftreligie en geen pakket voorschriften en geboden. Christelijk geloof is een in de gemeenschap gevierd en geleefd geloof, een ‘levensvorm van de christelijke gemeente’ die de Bijbel eerst betekenis geeft.⁴ De Bijbel krijgt eerst betekenis binnen de liturgie, die immers bij uitstek het leven van de christelijke gemeente representeert.

Dat van het christendom steeds weer een schriftreligie gemaakt is, noemt L.J. van den Brom ‘een grotere zondeval’ dan de inlijving van het christendom als staatsreligie ten tijde van keizer Constantijn in de vierde eeuw.⁵ Die twee ‘zondevallen’ zijn niet van elkaar los te zien. Waar de Schrift een wetboek wordt, kan hij ook een wetboek voor het staatsrecht

worden. Een religie die niet gebonden is aan wetten, is vrij ten opzichte van de staat en haar inrichting. Daarom kan het christendom beter uit de voeten met een scheiding van kerk en staat dan de Islam die juist wel leeft van de geboden en voorschriften.

Hoezeer het Nederlands Bijbelgenootschap zich bij de presentatie van de NBV richtte op de *culturele* betekenis van de Bijbel, werd mij duidelijk toen ten tijde van de presentatie van de NBV her en der posters op stations en elders in het land hingen met de slogan: ‘Het woord is boek geworden.’ Ik confronteer dat met wat als samenvatting van dit deel van mijn artikel zou mogen gelden: ‘Het woord is mens geworden.’⁶ De cultuur zet het woord dat boek werd centraal, het christelijk geloof het woord dat mens werd. Dat laatste geldt ook de christelijke cultus, de eredienst, de liturgie. Het boek wordt er geopend. Het wordt er ook weer gesloten. Het moet ons wijzen op Christus en als de relatie met die naam opnieuw is geëvoceerd, moet het ook meteen weer worden gesloten.

Lucas over de vertaling van Romeinen 3:28

Wat betekent dat alles nu voor de bijbelvertaling? Ik werd bij de lectuur van Lucas 4 en mijn meer principiële overwegingen daarbij herinnerd aan het debat dat Luther met enkele opposenten voerde over de vertaling van Romeinen 3:28. Wij mogen die opposenten wel dankbaar zijn, want we hebben er een brief van Luther aan te danken over het vertalen van de Bijbel.⁷

Het gesprek spitst zich toe op één vers: Romeinen 3:28. Niet een toevallig vers, maar het vers waarvan Luther zou zeggen: ‘Het vers dat het hele evangelie samenvat.’ In de Luthervertaling luidt het vers:

So halten wir nun dafür, daß der Mensch gerecht werde ohne des Gesetzes Werke, allein durch den Glauben.⁸

Het debat dat Luther voert gaat nu over dat woordje ‘alleen’. Luthers opposenten verwijten hem kennelijk dat hij dat erbij heeft verzonnen. Het staat niet in de brontekst, het Grieks, en ook in de in die tijd gangbare Latijnse vertaling zal men er tevergeefs naar zoeken. Nu is de hele brief van Luther een verdediging van dat woordje ‘alleen’. Niet onbelangrijk om te horen wat voor argumenten Luther daarvoor heeft: de hele Reformatie, zo leren we toch altijd, staat immers op een driemaal herhaald alleen: *sola fide*, *sola gratia*, *sola scriptura* – alleen het geloof, alleen de genade, alleen de Schrift.

Hoe verdedigt Luther zijn invoeging van het woord ‘alleen’? Zijn verdediging staat op twee hoofdargumenten. Het eerste is taalkundig, het tweede is theologisch van aard.

‘In de eerste plaats’, zegt Luther, ‘wil ik een vertaling in goed Duits. En wat goed Duits is, ja, dat moet je niet aan het Latijn vragen.’ Ik vul aan: of aan het Hebreeuws of Grieks. Een zo letterlijk mogelijke overzetting van het Hebreeuws of Grieks levert geen goed Duits op. Dat zou Luther dus ook tegen de *Statenvertaling* hebben gehad. Het gaat Luther erom dat gewone mensen, en niet alleen geleerden, de Bijbel kunnen lezen. Dat wil zeggen: dat gewone mensen de Here God in hun eigen taal horen spreken. In 1953 zei de lutheraan Mönnich als rechtgeaarde Amsterdammer: ‘God versta ik het beste als Hij Amsterdams spreekt.’ Daarom gaat Luther voor zijn Duits in de leer bij de gewone man en de gewone vrouw in de straat. Ik citeer Luther:

Ik heb Duits, niet Latijn of Grieks willen spreken. (...) Je moet niet aan de letters van de Latijnse taal vragen, hoe je Duits moet spreken, zoals die ezels doen (hij bedoelt de rooms-katholieke leiders – MB); maar je moet een moeder in haar huis, kinderen op straat, de gewone man op de markt ernaar vragen, en erop letten (‘denselben auf das Maul sehen’), hoe zij spreken en zo moet je vertalen.

Luther weet best dat dat woordje ‘alleen’ in de Griekse en ook in de Latijnse tekst er niet staat. Maar hij wil ook geen Grieks of Latijn spreken, maar Duits. En in het Duits zeg je, als je over twee dingen praat waarvan je de ene bevestigt en de andere ontkent: ‘alleen en geen’, of ‘alleen en niet’. Bijvoorbeeld ‘ik heb alleen maar gegeten en niet gedronken’, of ‘ik heb geen geld, maar alleen graan’. Zo komt het ‘geen’ of ‘niet’ des te duidelijker uit. ‘Een mens wordt gerechtvaardigd zonder werken van de wet, alleen door het geloof.’ Dat is Luthers eerste argument, een taalkundig argument.

Luthers tweede argument is theologisch van aard. Hij zegt dat hij zich niet alleen door het Duits heeft laten leiden, maar óók, vóóral ook door de zaak waarom het in de Romeinenbrief gaat. Het gaat hier om de kern van de christelijke leer. Paulus bespreekt de hoofdsom van de leer:

nämlich daß wir durch den Glauben an Christus, ohne alle Werke des Gesetzes, gerecht werden, und schneidet alle Werke so ganz ab, daß er auch sagt: des Gesetzes (das doch Gottes Gesetz und Wort ist) Werke helfen nicht zur Gerechtigkeit (...).⁹

En dan noemt Luther enkele andere teksten uit de brieven van Paulus waar hij dat met zoveel woorden precies zó ook beweert. Het

theologische argument vindt Luther nog belangrijker dan het taalkundige. Desnoods moet je omwille van de zaak het Duits aanpassen. De zaak gaat voor de taal. En soms moet omgekeerd het Duits de eigenaardigheden van het Hebreeuws of van het Grieks uitdrukken.¹⁰ Zo zijn er veel plekken, waar hij de brontaal boven de doeltaal laat prevaleren. Terug naar Romeinen 3:28. Zowel de Duitse taal als de zaak waarom het gaat, dwingen tot een vertaling waaraan ‘alleen’ in het Duits wordt toegevoegd. Wij houden het erop dat de mens gerechtvaardigd wordt zonder de werken van de wet, *alleen* door het geloof. Die toevoeging versterkt het ‘zonder’ van ‘zonder de werken van de wet’ én versterkt het ‘door het geloof’. Precies waar het in de hele christelijke leer om gaat. Wat doet de *Statenvertaling*? Die vertaalt zonder toevoeging van ‘alleen’:

Wij besluiten dan, dat de mensch door het geloof gerechtvaardigd wordt, zonder de werken der Wet.¹¹

Maar nu de verrassing: de Nederlandse Luthervertaling, die in grote lijnen de Duitse vertaling volgde, heeft, althans in de editie van 1906 – de zesde herziening na de oorspronkelijke uitgave uit 1648 – Luthers toevoeging van ‘alleen’ in ‘alleen door het geloof’ weggelaten! Waarom? Misschien omdat de *Statenvertaling* dat ook deed? In ieder geval had het vertaalteam van de Nederlandse Luthervertaling tussen 1644 en 1648 behalve een eerdere Nederlandse vertaling van de Duitse Lutherbijbel en de Duitse Lutherbijbel zelf, óók nog een *Statenvertaling* op tafel liggen. Bij de herzieningen is later ook het Hebreeuws en Grieks geraadpleegd.¹² Hoe het zij, Luthers zo fel verdedigde ‘door het geloof alleen’ in Romeinen 3:28 is afgezwakt in de Nederlandse editie:

Zoo stellen wij dan vast, dat de mensch door het geloof rechtvaardig wordt, zonder de werken der wet.¹³

De vrijheid van een christenmens reikt tot in de vertaling van de Schrift

Het debat dat via de zo getrouw mogelijke *Statenvertaling* en de veel vrijere Luthervertaling werd gevoerd, was in zekere zin een voortzetting van het gesprek dat Luther ruim honderd jaar eerder met zijn opponenten voerde over de bijbelvertaling. We stuiten dus op een zestiende- en zeventiende-eeuws debat over de bijbelvertaling, over hoe letterlijk een vertaling moet zijn, of hoe vrij zij mag zijn. Dat debat wordt tot op de dag van vandaag met verve gevoerd, al is het dan niet zozeer meer een twistgesprek tussen lutheranen en calvinisten. Maar er is meer aan de hand. We stuiten hier niet alleen op een debat over de vertaalmethode. We

stuitten hier óók op een fundamenteel theologisch verschil tussen calvinisten en lutheranen.

Net als de calvinisten zeggen de lutheranen: het hele christelijke bestaan is dienst aan het woord. Maar de lutheranen voegen daar in navolging van Luther nog dit aan toe: dat woord moet zó klinken, dat jij jouw God tot jou hoort spreken ('daß du deinen Gott zu dir reden hörest') en dat jij gelooft. Dat wil zeggen, dat jij bevrijd wordt uit je heilige dadendrang, uit je werkdrijf en uit je geloof in de maakbaarheid van je leven. Dat alles rechtvaardigt ons bestaan niet. De mens wordt gerechtvaardigd door het geloof alleen, niet door de werken van de wet. Daarom beoogt het evangelie niet anders, dan ons uit die dadendrang en werkdrijf en het geloof in de maakbaarheid te bevrijden tot het geloof in de genade van Christus, die zegt: jij bent gerechtvaardigd om niet, gratis, je hoeft er niets voor te doen. Wat jouw bestaan rechtvaardigt, of beter: wie jouw bestaan rechtvaardigt, is Christus. Dit moet een mens dus horen: jij bent gerechtvaardigd om niet, door Christus. Dat is de kern van het evangelie, dat is het woord, daar draait het om, dat moet in alle toonaarden klinken. Dat te laten horen, dát is dienst aan het woord.

Kortom, het woord is niet zozeer de letter van de Schrift, maar het woord is een dynamisch gebeuren tussen God en mensen: God die spreekt tot mensen en mensen die dat woord als bevrijdende genade ervaren en aanvaarden. Daar gaat het dus ook in de liturgie bij uitstek om. De kerkdienst is geen bijbelles, geen college exegese, maar verkondiging van Gods reddende bevrijding om niet in Christus.

En dat geeft juist in die dienst aan het woord tegelijkertijd ook een grote vrijheid ten opzichte van de letter van de Schrift. Dienstbaarheid aan het woord kan nooit betekenen dat je een letterknecht wordt en dat je de Bijbel tot een papieren paus maakt. *De vrijheid van een christenmens reikt tot in de vertaling van de Bijbel.* Maar, nog eens, de vrijheid is geen bandeloosheid. Soms gaat het Hebreeuws of Grieks vóór het Duits. Een christenmens is vrij in gebondenheid, ook in de vertaling van de Bijbel.

De NBV en Romeinen 3:28

Luther heeft dus om taalkundige en vooral om theologische redenen het woordje 'alleen' toegevoegd in zijn vertaling van Romeinen 3:28. In de NBV luidt dit vers:

Ik heb u er immers op gewezen dat een mens wordt vrijgesproken door te geloven, en niet door de wet na te leven.

Het woord 'alleen' wordt niet toegevoegd aan 'geloven'. Dat was ook niet te verwachten, want noch het Grieks noch één van de eerdere

Nederlandse vertalingen heeft die toevoeging. Overigens denk ik dat Luther tevreden zou zijn als hij de NBV vergeleek met de *NBG-vertaling 1951* (NBG-51). Die heeft:

Want wij zijn van oordeel, dat de mens door geloof
gerechtvaardigd wordt, zonder werken der wet.

De tegenstelling tussen werken der wet enerzijds en het geloof wordt in de NBV veel sterker aangezet door dat ‘en niet’, dan door het ‘zonder’ in de NBG-51.

De NBV permitteert zich een aantal vrijheden ten opzichte van de Griekse brontekst. Een wezenlijk verschil is dat ‘geloof’, anders dan in het Grieks en in de meeste vertalingen, in de NBV vertaald is met een werkwoord: geloven. Ik denk dat Luther dat goed te verdedigen zou vinden, wellicht zou hij de keuze voor dit woord zelfs toejuichen. Een werkwoord drukt immers meer beweeglijkheid uit dan een zelfstandig naamwoord. De dynamiek van het woord wordt beter uitgedrukt door een werkwoord dan door een zelfstandig naamwoord. Tevreden zou Luther, vermoed ik zo, ook zijn met de keuze voor ‘niet door de wet na te leven’. Naleven heeft in het Nederlands vooral de klank van ‘een regel naleven’, het tegendeel van vrijheid dus. Geen gekke keuze, zou ik zeggen vanuit Luthers perspectief. Het meest opvallend is natuurlijk in de NBV de keuze voor het woord ‘vrijgesproken’ in plaats van ‘gerechtvaardigd’. Het is een keuze die ons buiten het geijkte theologische jargon voert. Taal van de gewone man en vrouw, van de verdachte voor de rechtbank. Vrijspraak brengt ons evenzeer in een juridische sfeer als rechtvaardigen. En dat het woord ‘vrij’ er in besloten is: ik vind het een vondst!

Ten slotte

Als Luther gelijk heeft dat het in de liturgie gaat om de verkondiging en viering van Gods bevrijdende genade die om niet geschonken wordt, dan zullen we de NBV daarop moeten beoordelen. Ik heb dat voor één vers gedaan. Een kernvers, dat wat mij betreft exemplarisch is. Dat vers demonstreert een zekere vrijheid ten opzichte van het Grieks, maar een adequate vrijheid, een vrijheid in gebondenheid.

De vrijheid van een christenmens reikt tot in de vertaling van de Bijbel. De vrijheid van een christenmens reikt tot in de verhouding die hij heeft met het heilige boek. Dat gaat open in de eredienst, maar ook vrij snel daarna weer dicht. Omdat het zichzelf steeds overbodig maakt. Omdat ‘in het huis van de Levende’ de dode letter van de Schrift opstaat tot levend woord. Als dat gebeurt, is de Bijbel alleen nog een leeg graf, waarvan het woord van de engel geldt: ‘Hij is hier niet, hij is immers opgestaan.’

Noten

- 1 Dit artikel is een lichte bewerking van een lezing die M. Barnard heeft gehouden tijdens de conferentie *De Inburgering van De Nieuwe Bijbelvertaling*, 2 november 2007 te Hydepark, Doorn.
- 2 Ik baseer mij bij deze exegese vooral op Peter Müller, 'Verstehst du auch was du liest?' *Lesen und Verstehen im Neuen Testament*, Darmstadt 1994, 84-88.
- 3 Ik baseer mij vooral op Jannes Reiling, 'De brief aan de Hebreëën' in: Jan Fokkelman en Wim Weeren (red.), *De bijbel literair. Opbouw en gedachtegang van de bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties*, Zoetermeer/Kapellen, 683-695 (vooral 690-694) – het beeld van de magneet is aan dit artikel ontleend – en op L.J. van den Brom, 'Zonder levensvorm geen Heilige Schrift' in: M. Barnard, L.J. van den Brom en F. de Lange (red.), *Protestants geloven bij bijbel en belijdenis betrokken*, Zoetermeer 2003, 52-64 (vooral 63v.).
- 4 Van den Brom, 63v.
- 5 Van den Brom, 63.
- 6 Johannes 1:14 (NBV).
- 7 M. Luther, *Ein Sendbrief vom Dolmetschen* (1530), WA 30, 632-646. Een vertaling van J.P. Boendermaker (die hier in de voetnoten wordt geciteerd) vindt men als 'Zendbrief over het vertalen' in: T. Naaijkens, C. Koster e.a. (red.), *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap*, z.p. 2004, 15-24.
- 8 Romeinen 3:28.
- 9 'namelijk, dat wij door het geloof in Christus, zonder alle werken van de wet, rechtvaardig worden en hij schakelt alle werken volledig uit tot en met de vaststelling, dat de werken der wet (toch Gods wet en woord) niets aan de gerechtigheid kunnen toevoegen.' J.P. Boendermaker, 21.
- 10 Bijvoorbeeld Johannes 6:27: 'denn denselbigen hat Gott der Vater versiegelt.' Daar gaat het om Christus, en dan vertaalt hij letterlijk: 'Want dezen heeft God de Vader bezegeld.' Gewoon Duits zou een vertaling opleveren als 'Hem bedoelt God de Vader', maar daar heeft Luther hier niet voor gekozen. Hier, als het gaat over de verhouding van de Vader en de Zoon, kiest hij voor een letterlijke vertaling.
- 11 Romeinen 3:28 *Statenvertaling*.
- 12 C. Houtman, 'De Lutherse vertaling' in: H.W. Hollander, *Spectrum van Bijbelvertalingen, een gids*, Zoetermeer 1994, 117-119.
- 13 Romeinen 3:28, Nederlandse Lutherbijbel, 'Eertijds door Adolf Visscher in het Nederduitsch overgezet', z.p. ed. 1906

Dr. M. Barnard is kerkelijk hoogleraar liturgiek vanwege de Protestantse Kerk bij de Universiteit Utrecht en bijzonder hoogleraar liturgiewetenschap aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Christus vershynt syn discipelen aan de Zee, uit: *Biblia [...]*, Amsterdam 1728.

Foto: NBG/Sandra Haverman

Vertaalaantekeningen bij het oecumenisch leesrooster (6)

Jaap van Dorp, Matthijs de Jong en Clazien Verheul

Elke nieuwe bijbelvertaling verschilt van haar voorgangers. De verschillen kunnen zijn ontstaan doordat het taalgebruik in de vertaling gemoderniseerd of aan een bepaald niveau aangepast is. De vertalers kunnen ook veranderde exegetische inzichten hebben verwerkt. Of ze gebruikten bij het vertaalwerk een methode die nog niet eerder werd toegepast. In de serie *Vertaalaantekeningen bij het oecumenisch leesrooster* worden vertaalbeslissingen in *De Nieuwe Bijbelvertaling (NBV)* besproken vanuit de bijbelwetenschap, de vertaalwetenschap en de neerlandistiek. De behandelde teksten zijn ontleend aan het oecumenisch leesrooster van de Raad van Kerken in Nederland. De serie vormt een aanvulling op de vertaalaantekeningen bij de NBV die te vinden zijn op de website www.voederbak.nl. In deze zesde aflevering komen vertaalaantekeningen bij verschillende bijbelboeken aan de orde: **Genesis, Deuteronomium, Jozua, Jesaja en Johannes. In de periode **22 maart tot en met 21 juni** staan diverse perikopen uit die boeken op het leesrooster.**

Jozua 4:19-5:1, 10-12 (22 maart)

De vertaling van Jozua 5:10 luidt in de NBV: ‘Toen de Israëlieten in hun kamp bij Gilgal waren, op de vlakte van Jericho, bereidden ze in de avond van de veertiende dag van die eerste maand het pesachoffer.’ In het Hebreeuws is de uitdrukking *‘asab ’et happèsach* gebruikt die in de NBV is weergegeven met ‘het pesachoffer bereiden’. In andere Nederlandse vertalingen is de meer generieke vertaling ‘Pasen/paasfeest vieren’ te vinden (zie bijvoorbeeld *NBG-vertaling 1951* (NBG-51), *Willibrordvertaling*, *Groot Nieuws Bijbel*).

Gezien de context waarin *‘asab ’et happèsach* wordt gebruikt, is eerder te denken aan het bereiden van het pesachlam en het brengen van het pesachoffer. Aan dat ritueel is ook in Exodus 12:46-47 gedacht. Daar komt het

paaslam uitdrukkelijk ter sprake. Ook in andere teksten waar de uitdrukking voorkomt, gaat het over het bereiden van het paaslam, bijvoorbeeld in Numeri 9:10 ‘... wanneer iemand een verre reis maakt, en hij wil toch ter ere van de HEER het pesachoffer bereiden’. Net als in vertalingen als die van J. Dasberg (Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap 1986/5747) en *Tanakh* (Jewish Publication Society 1985), is in de NBV de voorkeur gegeven aan de contextuele betekenis van ‘*asah*’ èt *happèsach*.

Johannes 21:15-19 (26 april)

Het gesprek tussen Jezus en Petrus in Johannes 21:15-19 is in de NBV als volgt vertaald:

¹⁵ Toen ze gegeten hadden, sprak Jezus Simon Petrus aan: ‘Simon, zoon van Johannes, heb je mij lief, meer dan de anderen hier?’ Petrus antwoordde: ‘Ja, Heer, u weet dat ik van u houd.’ Hij zei: ‘Weid mijn lammeren.’ ¹⁶ Nog eens vroeg hij: ‘Simon, zoon van Johannes, heb je me lief?’ Hij antwoordde: ‘Ja, Heer, u weet dat ik van u houd.’ Jezus zei: ‘Hoed mijn schapen,’ ¹⁷ en voor de derde maal vroeg hij hem: ‘Simon, zoon van Johannes, houd je van me?’ Petrus werd verdrietig omdat hij voor de derde keer vroeg of hij van hem hield. Hij zei: ‘Heer, u weet alles, u weet toch dat ik van u houd.’ Jezus zei: ‘Weid mijn schapen.’ ¹⁸ Waarachtig, ik verzeker je: toen je jong was deed je zelf je gordel om en ging je waarheen je wilde, maar wanneer je oud wordt zal een ander je handen grijpen, je je gordel ondoen en je brengen waar je niet naartoe wilt.’ ¹⁹ Met deze woorden duidde hij aan hoe Petrus zou sterven tot eer van God. Daarna zei hij: ‘Volg mij.’

Wie de tekst in het Grieks leest, zal zien hoe er op een subtiele manier gevarieerd wordt in woordgebruik. Om de vertaalkeuzes van de NBV te begrijpen en om de betekenis van dit gedeelte nader te bepalen, zullen we een aantal details bespreken.

Petrus

Een eerste variatie betreft de aanduiding van Petrus. Hij wordt aangeduid als Simon Petrus (vers 15) en als Petrus (vers 15, 17) en door Jezus aangesproken als ‘Simon, zoon van Johannes’. De afwisseling van Simon Petrus en Petrus is niet verwonderlijk: in het evangelie volgens Johannes worden beide namen in afwisseling gebruikt (veelal wordt binnen een literaire eenheid eerst de volledige naam, Simon Petrus, genoemd, waarna

in de direct daarop volgende verzen met Petrus kan worden volstaan). Ook in hoofdstuk 21 worden Simon Petrus (21:2, 3, 7, 11, 15) en Petrus (21:7, 17, 20, 21) op die manier afgewisseld.¹ In de NBV is deze naamsvariatie steeds weergegeven.²

Opvallend is de naam die Jezus drie keer gebruikt in de vraag die hij stelt: ‘Simon, zoon van Johannes’. De enige andere keer dat deze aanduiding voorkomt in het evangelie volgens Johannes is in 1:42: ‘Jezus keek hem aan en zei: “Jij bent Simon, de zoon van Johannes, maar voortaan zul je Kefas heten” (dat is Petrus, ‘rots’).’ Dat moment beschrijft de eerste ontmoeting van Petrus met Jezus. Hier in Johannes 21 vindt het laatste gesprek tussen Jezus en Petrus plaats. Het is niet zonder reden dat de naam ‘Simon, zoon van Johannes’ juist op deze twee plaatsen gebruikt is.

Een drietal variaties

De belangrijkste variaties spelen zich af op drie niveaus: de vraag die Jezus aan Petrus stelt, het antwoord dat Petrus geeft, en Jezus’ afsluitende reactie. Schematisch ziet het er zo uit:

(1)

Heb je mij lief, meer dan de anderen hier?	<i>agapâis me pleon toutôn</i>
Ja, Heer, u weet dat ik van u houd	<i>nai kurie su oidas hoti filô se</i>
Weid mijn lammeren	<i>boske ta arnia mou</i>

(2)

Heb je me lief?	<i>agapâis me</i>
Ja, Heer, u weet dat ik van u houd	<i>nai kurie su oidas hoti filô se</i>
Hoed mijn schapen	<i>poimaine ta probata mou</i>

(3)

Houd je van me?	<i>fileis me</i>
Heer, u weet alles, u weet toch dat ik van u houd	<i>kurie pantas su oidas su ginôskeis hoti filô se</i>
Weid mijn schapen	<i>boske ta probata mou</i>

De NBV honoreert heel precies de woordvariatie in de brontekst. De werkwoorden *agapan* en *filein* worden onderscheiden door de varianten ‘liefhebben’ en ‘houden van’. Ook de variatie tussen ‘weiden’ en ‘hoeden’ en die tussen ‘schapen’ en ‘lammeren’ blijft zichtbaar in de vertaling. Uit onderstaande bespreking van deze tekst moge blijken, dat de NBV ook ten aanzien van subtiele woordvariatie recht wil doen aan de brontekst en al zijn kenmerken.

Stilistische of inhoudelijke variatie?

Voor een goed begrip van de tekst is het belangrijk vast te stellen of het in de besproken gevallen gaat om louter stilistische variatie of (ook) om inhoudelijke variatie. Het antwoord lijkt te zijn: van beide wat. De woordvariatie in de afsluitende reactie van Jezus – Weid mijn lammeren; hoed mijn schapen; weid mijn schapen – wordt doorgaans niet als inhoudelijke variatie beschouwd. Het gaat om wisselende aanduidingen van hetzelfde. Die indruk wordt versterkt door het feit dat de derde formulering een combinatie biedt van het werkwoord van de eerste en het zelfstandig naamwoord van de tweede.

Bij Jezus' vraag en Petrus' antwoord speelt er wel een inhoudelijk verschil mee, maar op een andere manier dan sommige commentatoren menen. In zijn vraag aan Petrus gebruikt Jezus tweemaal het woord *agapan* (vertaald: liefhebben); Petrus gebruikt daarentegen steeds het woord *filein* (vertaald: houden van) en de derde keer gebruikt ook Jezus dat woord. Is er tussen deze werkwoorden een inhoudelijk verschil? Er is wel vaak gezegd dat *filein* gebruikt wordt om 'alledaagse liefde' aan te duiden, terwijl *agapan* een hogere vorm van liefde, de 'christelijke liefde', zou aanduiden. Om twee redenen ligt dit niet voor de hand. In de eerste plaats lijken de werkwoorden *filein* en *agapan* in het evangelie volgens Johannes als synoniemen gebruikt te worden.³ In de tweede plaats geeft een tussenzin in vers 17 een indirecte weergave van de vraag die Jezus inmiddels drie keer heeft gesteld met behulp van het werkwoord *filein*: 'Petrus werd verdrietig omdat hij voor de derde keer vroeg of hij van hem hield (*filein*).' Het gaat bij *agapan* en *filein* niet om twee verschillende soorten of vormen van liefde. De betekenis van de woorden ligt dicht bij elkaar. De NBV heeft daarom een goede keuze gemaakt, door enerzijds het verschil in woordgebruik nauwkeurig te weerspiegelen in de vertaling en anderzijds in het Nederlands woorden te kiezen die qua betekenis dicht bij elkaar liggen: liefhebben en houden van.

Toch is de variatie in Johannes 21:15-17 tussen *agapan* en *filein* betekenisvol. Dat blijkt als we er de elementen bij betrekken die Jezus' vraag en Petrus' antwoord extra klem geven. De eerste keer dat Jezus zijn vraag stelt en de derde (en laatste) keer dat Petrus zijn antwoord geeft, springen eruit in deze korte dialoog. De eerste maal vraagt Jezus: 'Heb je mij lief, meer dan de anderen hier?' We zullen hieronder zien dat dit betekent 'Heb jij mij lief, meer dan de anderen mij liefhebben?' Het antwoord van Petrus luidt bevestigend, maar staat ver af van de vraag. Op de kwestie of zijn liefde voor Jezus uitstijgt boven die van de anderen, gaat hij niet in. En zijn woordgebruik verschilt van dat van Jezus. De tweede keer stelt Jezus de vraag korter: 'Heb je mij lief?' Het bevestigende antwoord correspondeert nu beter, al varieert de woordkeus. De derde

keer gebruikt Jezus zelf het woord *filein* in zijn vraag: ‘Houd je van mij?’ En juist deze derde keer antwoordt Petrus met bijzondere klem: ‘Heer, u weet alles, u weet dat ik van u houd.’ Hier zijn vraag en antwoord geheel op elkaar afgestemd.

De woorden *agapan* en *filein* duiden niet op twee verschillende soorten van liefde (de een te hoog gegrepen voor Petrus en de andere haalbaar), maar de variatie in woordgebruik speelt in deze tekst wel een rol van betekenis. Duidelijk is, hoe Jezus zijn vraag voor de eerste maal met extra klem stelt en hoe het weliswaar bevestigende antwoord daar nog ver vanaf staat. Duidelijk is ook hoe bij de derde maal vraag en antwoord met elkaar corresponderen en Petrus zijn antwoord met extra klem geeft. De woordvariatie kleurt en ondersteunt de betekenis van deze tekst.

‘meer dan de anderen hier’

De vraag zoals Jezus die stelt in vers 15 kan taalkundig gezien op drie manieren worden opgevat:

- (1) heb je mij lief, meer dan je deze dingen liefhebt (*toutôn* onzijdig en als object genomen)
- (2) heb je mij lief, meer dan je dezen liefhebt (*toutôn* mannelijk en als object genomen)
- (3) heb je mij lief, meer dan dezen mij liefhebben (*toutôn* mannelijk en als subject genomen)

In het eerste geval zou het gaan om de visserij, de netten of de zojuist gevangen vissen; die zaken dient Petrus op te geven als hij kiest voor Jezus. Deze uitleg is erg vergezocht. In de eerste plaats ligt het zozeer voor de hand om ‘dezen’ op de leerlingen, genoemd in de voorgaande zin, te betrekken, dat er, ware er zaken uit de visserij (of ‘de vissen’ genoemd in vers 11) mee bedoeld, dit zonder meer duidelijker aangeduid had moeten worden. Bovendien gaat het werkwoord *agapan*, ‘liefhebben’ niet heel natuurlijk samen met ‘zaken betreffende de visserij’ of ‘vissen’. Het werkwoord *agapan* wordt in het Nieuwe Testament in verreweg de meeste gevallen gebruikt om de liefde tussen mensen en God of Jezus of de liefde tussen mensen onderling aan te duiden. Jezus stelt Petrus niet voor een keuze tussen hem of vissen, maar hij wil van Petrus horen hoezeer deze hem liefheeft.⁴

Het ligt voor de hand om *toutôn* op te vatten als slaande op de leerlingen, als subject of als object van het geïmpliceerde liefhebben. Aan de vertaling in de NBV is niet te zien of ‘de anderen’ hier subject of object zijn. De zin kan een samentrekking zijn van: Heb je mij lief, meer dan je de anderen liefhebt? of van: Heb je mij lief meer dan de anderen mij liefhebben?⁵ Het

past bij het karakter van de NBV om – waar dat binnen de criteria van de doeltaalgerichtheid mogelijk is – de ambiguïteit van de brontekst te bewaren. Dit vers is daar een goed voorbeeld van.⁶

De suggestie dat de vraag behelst of Petrus Jezus meer liefheeft dan hij zijn medeleerlingen liefheeft, is niet helemaal uit de lucht gegrepen. Men kan het verbinden met de uitspraak van Jezus: ‘Wie meer van zijn vader of moeder houdt dan van mij, is mij niet waard, en wie meer houdt van zijn zoon of dochter dan van mij, is mij niet waard.’ (Matteüs 10:37). Toch ligt ook dit niet voor de hand. De gedachte dat de liefde van de leerlingen voor elkaar hun liefde voor Jezus in de weg zou kunnen staan, is niet aan de orde in het Johannesevangelie; eerder het tegendeel.

De laatstgenoemde mogelijkheid ligt daarom het meest voor de hand: ‘Heb je mij meer lief dan dezen mij liefhebben?’ Ook deze opvatting is niet helemaal zonder moeilijkheden. Zo is er wel tegenin gebracht dat Jezus op deze manier rivaliteit aanmoedigt of althans toelaat. Die tegenwerping leest echter te veel in *pleon toutôn*. Het gaat bij de woorden ‘meer dan dezen’ om een versterking van de vraag ‘Heb je me lief?’

Immers, de vraag die Jezus aan Petrus stelt komt driemaal op hetzelfde neer. De eerste keer is de vraag niet anders dan de twee volgende keren, alleen wordt die met meer klem gesteld (net zoals de derde keer dat Petrus antwoordt dit antwoord op hetzelfde neerkomt, maar met extra klem wordt gebracht). Wanneer men *pleon toutôn* leest als een element dat de vraag wil versterken, komt men uit bij de betekenis ‘meer dan zij van mij houden’. De referentie aan de anderen legt simpelweg druk op de vraag: kun je volmondig en zonder enige reserve beamen dat je mij liefhebt?

Petrus uitgelicht

De hier geboden uitleg van *pleon toutôn* past (als enige van de mogelijkheden) binnen het hele evangelie volgens Johannes. De vraag of Petrus’ liefde groter is dan die van de anderen sluit aan bij de op de voorgrond tredende positie van Petrus eerder in hoofdstuk 21 (vers 1-14) en elders in het evangelie (13:6-9, 36-38; 18:15-18, 25-27). Het verband tussen de scène in 21:15-19 en de eerdere teksten 13:36-38 en 18:15-18, 25-27 is onmiskenbaar. De drievoudige vraag van Jezus aan Petrus betreffende diens liefde voor hem staat tegenover de verloochening van Jezus door Petrus. En er zijn meer verbanden. De aankondiging van de verloochening wordt als volgt ingeleid:

³⁶ Simon Petrus vroeg: ‘Waar gaat u naartoe, Heer?’ Jezus antwoordde: ‘Ik ga ergens naartoe waar jij nog niet kunt komen, later zul je mij volgen.’ ³⁷ ‘Waarom kan ik u nu niet volgen, Heer? Ik wil mijn leven voor u geven!’ zei Petrus. ³⁸ Maar Jezus

zei: 'Jij je leven voor mij geven? Waarachtig, ik verzeker je: nog voor de haan kraait zul jij mij driemaal verloochenen.

In vers 36 duidt Jezus zijn naderende dood en opstanding aan en kondigt hij aan dat Petrus hem hierin later zal volgen. Petrus benadrukt echter dat hij bereid is om zijn leven voor Jezus te geven. De woorden 'zijn leven geven voor ...' worden ook gebruikt voor de goede herder: 'een goede herder geeft zijn leven voor de schapen' (Johannes 10:11, 15, 17-18; 15:13). Het is een bewijs van grote, zelfopofferende liefde. Na de drievoudige verloochening, aangekondigd in 13:38 en verteld in 18:15-18, 25-27, komt Jezus in Johannes 21:15-19 nog eenmaal terug op het gesprokene in 13:36-37. Jezus vraagt van Petrus een drievoudige verklaring van zijn liefde. Deze liefde (die zelfopoffering insluit) vormt de sleutel voor Petrus' taak om Jezus' schapen te weiden (vergelijk voor dit beeld ook Handelingen 20:28 en 1 Petrus 5:1-4). Tenslotte maakt Jezus duidelijk dat Petrus hem zal 'volgen' in de betekenis van 13:36: volgen in de dood (en in de opstanding).

De liefde die Jezus van Petrus vraagt, is de zelfopofferende liefde naar het voorbeeld van de goede herder. Die liefde is de voorwaarde om de kudde van de goede herder te mogen weiden.

Noten

- 1 De aanduiding Petrus in vers 15 ('Petrus antwoordde') is een verduidelijkende weergave van 'hij' in de brontekst.
- 2 In Johannes 21:3 is dit verkeerd gedaan. De brontekst heeft hier de volledige naam en die had ook in de vertaling gehandhaafd moeten blijven, zoals overal in het Johannesevangelie is gedaan. Met dank aan een opmerkzame lezer.
- 3 C.K. Barrett, *The Gospel according to St. John*, London 1978, 584.
- 4 Een dergelijke tegenstelling tussen Petrus' oude werk als visser en zijn nieuwe werk als 'visser van mensen' past wel bij bijvoorbeeld Lucas 5:1-11, maar niet in Het evangelie volgens Johannes.
- 5 In beide gevallen is de samentrekking correct. Weliswaar is een voorwaarde voor samentrekking dat de gemeenschappelijke delen identiek zijn naar vorm, betekenis en grammaticale functie, maar persoonsvormen mogen ook samengetrokken worden als ze alleen in getal of persoon verschillen (vergelijk een zin als 'Jullie komen dus meteen en ik morgen pas').
- 6 In *Groot Nieuws voor U* is alleen de eerste lezing mogelijk door de keuze voor een persoonlijk voornaamwoord 'zij' in plaats van 'de anderen': 'heb je mij meer lief dan zij?' Ook de *Naardense Bijbel* heeft met 'zij' voor een subject gekozen. In *Het Boek* sluit de keuze voor een ander werkwoord ambiguïteit uit: 'Houd je van Mij? Meer dan de anderen?'

Geraadpleegde literatuur

- C.K. Barrett, *The Gospel according to St. John*, London 1978.
 R. Brown, *The Gospel according to John*. Anchor Bible, Doubleday 1970.
 M. de Jonge, *Johannes. Een praktische bijbelverklaring*, Tekst en Toelichting, Kampen 1996.
 R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament, Freiburg 1992.

Deuteronomium 4:32-40 (10 mei)

Deuteronomium 4:40 is in de NBV als volgt vertaald: ‘Houd u altijd aan zijn wetten en geboden, zoals ik ze u vandaag geef. Dan zal het u en uw kinderen goed gaan, en zult u lang mogen leven in het land dat de HEER, uw God, u geven zal.’ Deze vertaling verschilt op één punt van de NBG-51, althans wat betreft de interpretatie van de twee laatste woorden van de Hebreeuwse tekst *kol hajjamiem*, ‘alle dagen, altijd, voortdurend’. In de NBG-51 hebben deze woorden betrekking op het geven van het land waarvan in dit vers sprake is: ‘... opdat gij lang leeft in het land, dat de HERE, uw God, u geven zal *voor altijd*.’ Het land wordt dus voor altijd in bezit gegeven. Maar als dat de bedoeling van deze tekst is, dan is die in strijd met andere teksten in Deuteronomium waarin het geven van het land juist voorwaardelijk is (zie bijvoorbeeld 4:1; 28:58-64).

Een alternatieve opvatting is dat *kol hajjamiem* slaat op de voorspoedige tijd die aan de Israëlieten in het land wordt beloofd. Een bezwaar tegen die veronderstelling is dat de verbinding van ‘alle dagen’ en ‘lang leven’ tautologisch aandoet: ‘opdat gij voor altijd lang leeft ...’

Een derde mogelijkheid is dat *kol hajjamiem* aan het slot van 4:40 slaat op de inzet van het hele vers, namelijk de opdracht om zich aan Gods geboden te houden. Dus: ‘Houd u altijd aan zijn wetten...’ Er zijn verschillende andere teksten in Deuteronomium aan te wijzen waar het motief van de permanente wetsbetrachting expliciet aan de orde is (zie bijvoorbeeld 4:9-10; 6:2; 11:1). Een probleem met deze interpretatie is weliswaar dat de syntactische constructie van vers 40 nogal gecompliceerd is. Maar de adverbiale bepaling van tijd wordt in Deuteronomium wel vaker op vergelijkbare manier als zinsdeel aan het slot toegevoegd (zie bijvoorbeeld 12:1).

Geraadpleegde literatuur

- C.J. Labuschagne, *Deuteronomium 1A* (De prediking van het Oude Testament), Nijkerk 1987, 295.

Jesaja 45:15-19 (17 mei)

In de NBV luidt de vertaling van Jesaja 45:15: ‘En: “Voorwaar, u bent een God die zich verborgen houdt, / de God van Israël, die redding brengt.”’

Het gebruik van aanhalingstekens in dit vers wijst erop dat de vertalers deze woorden hebben opgevat als een uitspraak van een van de participanten in Jesaja 45. Het voegwoord ‘en’ waarmee vers 15 begint, koppelt de uitspraak aan de directe rede in het voorafgaande vers: ‘Bij u alleen is een God, / er is geen andere god, niet één.’ Deze woorden worden ten overstaan van de Judese ballingen in Babylon uitgesproken door Egyptenaren, Nubiërs en Sabeeërs, volken die door de Perzen zijn onderworpen. Het voegwoord ‘en’ voor de dubbele punt aan het begin van vers 15 maakt duidelijk dat in de NBV na de eerste uitspraak van de volken in vers 14 een tweede volgt.

De beslissing om het eerste deel van Jesaja 45:15 als uitspraak van de volken op te vatten vindt steun bij diverse commentatoren. Sommigen van hen gaan in het voetspoor van Rasji en Ibn Ezra nog verder en vatten het hele gedeelte 14b-17 op als een gebed of een belijdenis van de volken. De woorden in vers 14b zijn gericht tot de Judese ballingen (Sion), terwijl in vers 15 God rechtstreeks wordt aangesproken. Onder andere in de nieuwste editie van *Tanakh*, een vertaling van de Jewish Publication Society (1985), en in de *Traduction Œcuménique de la Bible* (1988) is die opvatting mooi uitgewerkt.

Volgens andere commentatoren is het echter niet aannemelijk dat de volken het credo van Israël in vers 15 (‘U bent een God die redding brengt’) hier al in de mond nemen. Dat is eigenlijk pas denkbaar na 45:20-22. Vers 15 is wel de voortzetting van vers 14, maar in vers 15 is een profetische instantie aan het woord die de woorden van de volken uit vers 14 bekrachtigt, en daaraan tegelijk een extra dimensie geeft, namelijk die van de verborgenheid van de redder zoals Israël hem in de geschiedenis heeft ervaren.

Welke interpretatie men ook kiest, de uitleg wordt bepaald door de vraag wie in Jesaja 45:15-19 aan het woord is. Het antwoord daarop is beslist niet eenvoudig, maar men kan het ook niet open laten. De tekst stelt de exegeet en de vertaler voor het probleem dat er voor beide interpretaties zinnige argumenten te vinden zijn.

Geraadpleegde literatuur

Ulrich Berges, *Jesaja 40-48*, Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament, Freiburg im Breisgau 2008, 422-425.

Genesis 11:1-9 (31 mei)

Het verhaal over de torenbouw van Babel in de NBV is een goed voorbeeld van de manier waarop rekening is gehouden met woord- en motiefherhaling in de Bijbel. De herhaling van woorden en begrippen ondersteunt de structuur van de tekst van Genesis 11:1-9 op een zinvolle manier. Woorden die het narratieve basismateriaal vormen in het eerste deel van het verhaal (11:1-4), komen na een allesbeslissende gebeurtenis (11:5) terug in het tweede deel (11:6-9), maar dan in een tegengesteld perspectief.

In het eerste deel lezen we ‘Ooit werd er op **de hele aarde één** enkele taal gesproken’ (11:1) en ‘Laten we **een stad bouwen** (...), dan zullen we niet over **de hele aarde verspreid** raken’ (11:4). Maar in het tweede deel gebeurt juist datgene waarvoor de mensen bang waren: ‘De **HEER verspreidde** hen van daar over **de hele aarde**, en **de bouw van de stad** werd gestaakt’ (11:8, zie ook 9b), door verwarring te brengen in **de taal** die op **de hele aarde** gesproken werd (11:7, 9a).

De hierboven vet gedrukte woorden markeren verschillende fasen in de ontwikkeling van het verhaal. Vanwege die narratieve functie zijn ze in de vertaling zoveel mogelijk op gelijke manier vertaald.

Geraadpleegde literatuur

Tamara Mewe en Saskia van der Lingen, ‘Concordantie, wat is dat?’ in: *Met Andere Woorden* 20/3 (september 2001), 35-41 (themanummer over concordant vertalen).

Dr. J. van Dorp, dr. M.J. de Jong en drs. C. Verheul zijn respectievelijk als oudtestamenticus, nieuwtestamenticus en neerlandicus verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

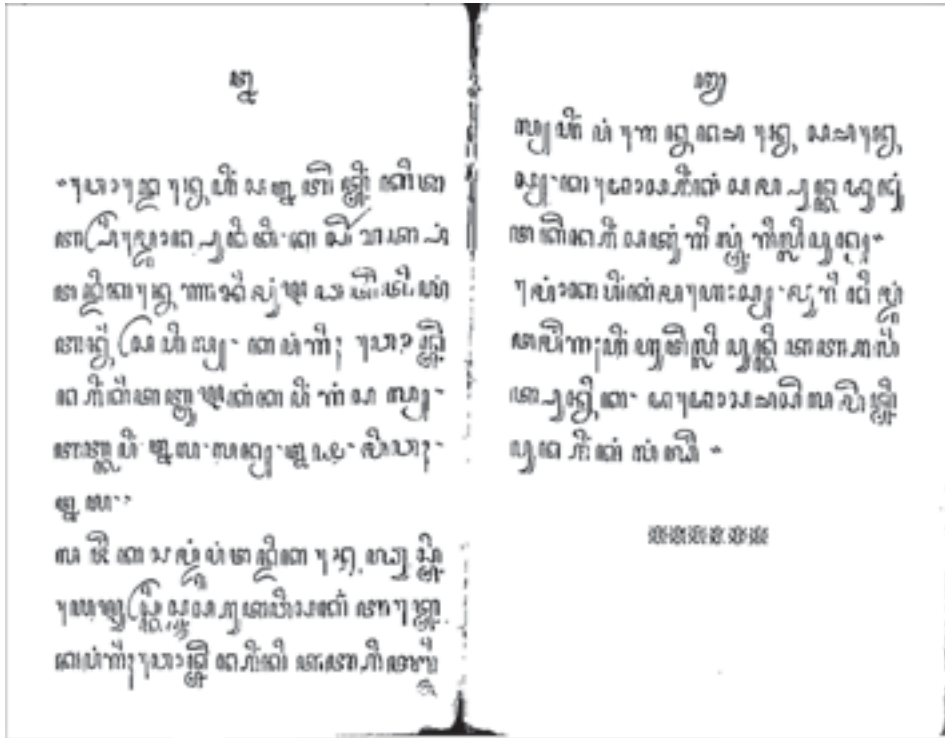
Vademecum voor het eeuwige heil

Twee onbekende versies van de Bijbel in het Javaans van ca. 1850

Willem van der Molen

In de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden bevindt zich een minuscuul boekje met passages uit de Bijbel in het Javaans. Het staat niet in de online catalogus; om het te vinden moet de lezer te rade gaan bij de oude, gedrukte catalogus. Daar is het geregistreerd als *Het vijfde boek Moses*. Het is in 1853 uitgebracht door de Christelijke Vrienden en het Hulp-Zendinggenootschap te Soerabaja, en gedrukt bij het Rijnlandse Zendinggenootschap in Bandjermassin.

Dit boekje vertoont een aantal opvallende trekken. In de eerste plaats is het bijzonder klein: het meet niet meer dan 8,5 x 11 cm en bevat slechts 53 pagina's. Verder is het gedrukt in een weinig gangbare drukletter, de door de zending-bijbelvertaler G. Brückner ontworpen drukletter die buiten hem door niemand gebruikt is. Bepaald ongewoon is ook de plaats van drukken, Bandjermassin, want de paar drukkers die in 1853 Javaans drukwerk konden leveren, zaten op Java of in Nederland, niet op Borneo. Niet minder raadselachtig is de inhoud. Zowel het Nieuwe als het Oude Testament zijn vertegenwoordigd. Maar dat laatste is het hem juist; dat kan niet. In 1853 bestond er nog geen vertaling van het Oude Testament in het Javaans. J.F.C. Gericke, de vertaler van het Nederlands Bijbelgenootschap, was wel een heel eind gevorderd maar hij was nog niet klaar; zijn vertaling zou pas in 1854 het licht zien. Hadden de uitgevers van *Het vijfde boek Moses* alvast inzage in zijn manuscript gekregen? Of had Gericke concurrenten? Brückner moet ooit aan de vertaling van het Oude Testament begonnen zijn, want in 1832 werd er een manuscript met de eerste vijf boeken van zijn hand ter publicatie aangeboden aan de Landsdrukkerij in Batavia.¹ Brückners manuscript is niet meer te vinden. Van eventuele andere vertalers is niets bekend.

Pangandikane nabi Moesa. De 'reclame' vóór het begin van de tekst.
 Exemplaar: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde,
 signatuur q 152.

Foto: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde

Voor de passages uit het Nieuwe Testament kunnen de bestaande vertalingen gebruikt zijn, van Gericke uit 1848 of van Brückner, die al uit 1831 dateert. Of dat gebeurd is, is de vraag; een verantwoording van de tekst wordt niet gegeven.

Het blijkt dat het KITLV nog zo'n klein boekje bezit. In de gedrukte catalogus is het opgenomen als *Pangandikané nabi Moesa*. Het ziet er net zo uit als *Het vijfde boek Moses* – eveneens minuscule afmetingen en zelfs nog kleiner, dezelfde drukletter, dezelfde uitgever en drukker, dezelfde tekst. Wel meer tekst: naast dezelfde zijn er ook andere passages. De overeenkomstige passages zijn niet precies gelijk. Er wordt geen jaar van uitgave genoemd.

Hoe passen *Het vijfde boek Moses* en de *Pangandikané nabi Moesa* in de geschiedenis van de Javaanse bijbelvertaling?

Het vijfde boek Moses

Het vijfde boek Moses bevat de tekst van Deuteronomium 28 en 29 (over de zegen en de vloek die Israël wachten als het de wet van God wel of niet naleeft), gevolgd door Johannes 10:16 en 27-30 (de Goede Herder heeft ook schapen van andere kudden).

De tekst van Johannes blijkt overgenomen te zijn uit de vertaling van Brückner. Beide teksten zijn namelijk woord voor woord gelijk, op twee kleinigheden na. Gericke wijkt behoorlijk af, door het gebruik van andere woorden of andere vormen van dezelfde woorden, of een andere volgorde; er is in deze korte passage in feite niet één zin gelijk in beide vertalingen.

Nu bevat Brückners vertaling volgens de critici nogal wat fouten; bovendien is de taal regionaal getint.² Deze tekortkomingen vinden we terug in *Het vijfde boek Moses*.

Een voorbeeld van een foute vertaling is de weergave van 'volgen' in Johannes 10:27: 'Mijn schapen horen naar mijn stem en Ik ken ze en zij volgen Mij.' (Deze en volgende aanhalingen komen uit de *NBG-vertaling 1951*). Dit is in Brückner en *Het vijfde boek Moses* vertaald met een woord dat je wel als 'volgen' kunt opvatten, maar uitsluitend in de zin van 'instemmen, ergens in meegaan'. Gericke heeft de juiste nuance met een woord dat precies weergeeft wat schapen doen: 'er achteraan hobbelen'. Meestal is het verschil niet een kwestie van goed of fout maar van een onhandige formulering. Dat neemt niet weg dat Brückner en *Het vijfde boek Moses* het dikwijls gewoner weten te zeggen. In Johannes 10:16 bijvoorbeeld heeft Gericke een ingewikkelde constructie bedacht om het 'dezelfde' van het Grieks ('schapen niet van dezelfde stal') ook in het Javaans weer te geven (het Javaans ontbeert een ondubbelzinnig equivalent). Brückner en *Het vijfde boek Moses* geven de voorkeur aan

een simpele uitdrukking die dan maar wat minder precies is (zonder overigens fout te zijn).

De passages uit Deuteronomium kunnen we alleen vergelijken met de gedrukte tekst van Gericke. Wat er met het manuscript van Brückners vertaling gebeurd is, weten we niet.

De verschillen tussen *Het vijfde boek Moses* en Gericke in het Oude Testament komen overeen met wat we al voor het Nieuwe Testament gevonden hadden: andere woordkeus, andere woordvolgorde. *Het vijfde boek Moses* zegt het ook hier vaak gewoner dan Gericke, maar formuleert soms onhandig en zit er nogal eens naast. Zo mist *karsa*, ‘willen’, in *Het vijfde boek Moses* de dimensie van plezier of genoegens die Gericke's vertaling *suka rena* (‘behagen scheppen in’) wel heeft en op grond van het Hebreeuws ook hebben moet, in Deuteronomium 28:63: ‘Zoals de Here er behagen in had om u wèl te doen en u talrijk te maken [...]’

Het omgekeerde komt ook voor: dat *Het vijfde boek Moses* een betere vertaling heeft. Een van de meest saillante gevallen is de vertaling van ‘goden’ in de uitdrukking ‘andere goden’, in Deuteronomium 28:14: ‘[...] door het achterna lopen en dienen van andere goden’; de uitdrukking komt terug in vers 36 en 64, en in 29:26. Gericke gebruikt steeds *Allah*, de aan het Arabisch ontleende term voor ‘God’, maar die term past hier niet. Elke Javaan weet het verschil tussen *ilah* ‘een god’ en *al-lah* ‘de god’ ofwel God, ook zonder Arabisch te kennen, want deze woorden vormen een prominent onderdeel van de dagelijks meermalen opgezegde islamitische geloofsbelijdenis. *Het vijfde boek Moses* heeft op deze plaatsen dan ook *ilah*, of *dewa*, wat hetzelfde is. Gericke heeft het in feite over ‘de andere God’. Ik begrijp niet hoe hij deze kapitale fout heeft kunnen maken.

De conclusie lijkt gewettigd dat er voor het Oude evenmin als voor het Nieuwe Testament uit Gericke geput is. Of Brückner een rol gespeeld heeft, valt bij ontstentenis van zijn manuscript niet te zeggen. Wel vertonen de passages uit het Oude Testament van *Het vijfde boek Moses* dezelfde regionale kleuring die zijn Nieuwe Testament kenmerkte. De ontkenning *idhak*, ‘niet’, in de slotregel van Deuteronomium 28:32 (‘zonder iets te kunnen doen’) is daar een voorbeeld van (standaard zou *ora* zijn geweest). Is Brückners manuscript wellicht in Soerabaja terechtgekomen?

Pangandikané nabi Moesa

De tekst van het andere boekje, de *Pangandikané nabi Moesa*, loopt grotendeels parallel met die van *Het vijfde boek Moses*. Het geeft echter meer: het heeft flink wat extra passages. Zo is naast Deuteronomium 28 en 29 ook Deuteronomium 27 opgenomen, en naast Johannes 10:16, 27-30 vinden we ook andere verzen uit Johannes 10 en selecties uit de brieven

van Paulus. Bijgevolg is de *Pangandikané nabi Moesa* twee keer zo dik als *Het vijfde boek Moses*, 101 in plaats van 53 pagina's.

De verhouding met betrekking tot het Nieuwe Testament blijkt omgedraaid: de *Pangandikané nabi Moesa* sluit niet aan bij Brückner, zoals *Het vijfde boek Moses*, maar bij Gericke. Het boven aangehaalde 'volgen' uit Johannes 10:27 bijvoorbeeld is in de *Pangandikané nabi Moesa* op de manier van Gericke vertaald. De *Pangandikané nabi Moesa* is dus niet uit Brückner maar uit Gericke overgenomen.

Voor het Oude Testament kan over de *Pangandikané nabi Moesa* hetzelfde gezegd worden als over *Het vijfde boek Moses*. Toch is de ene uitgave niet een klakkeloze reproductie van de andere: in het overeenkomstige deel is de tekst opnieuw gezet (wat blijkt uit een andere bladspiegel), drukfouten en omissies zijn verbeterd (maar helaas vervangen door nieuwe).

Op één plaats is de tekst zo veranderd dat we er misschien uit kunnen afleiden welke van de twee boekjes het oudste is. Deuteronomium 29 gaat over de vernieuwing van het verbond van God met Israël en de bekrachtiging ervan door middel van een vervloeking. In vers 28 (andere vertalingen vers 27) overpeinst een denkbeeldig nageslacht de straf die aan een trouweloos voorgeslacht voltrokken is:

de HERE heeft hen in toorn en grimmigheid en grote verbolgenheid uit hun land gerukt en hen weggeslingerd naar een ander land, zoals dit thans het geval is.

Omdat de straf plaatsgehad heeft, gebruikt de Nederlandse vertaling de voltooidte tijd. De beide Javaanse teksten hebben hier het hulpwoord van tijd *wus*, 'reeds'.

Nu is in vers 28 in *Het vijfde boek Moses* ter verduidelijking het woord *banjur*, 'vervolgens, bijgevolg', toegevoegd als aanduiding dat de straf uit iets voortgekomen is (de NBG-51 heeft om dezelfde reden een dubbele punt aan het slot van 27). De *Pangandikané nabi Moesa* heeft echter niet *banjur*, 'vervolgens, bijgevolg', maar *bakal*, 'zullen', alsof de straf nog komt. Dat klopt niet; het nageslacht blik immers terug op iets dat al gebeurd is. Bovendien is *bakal*, 'zullen', strijdig met *wus*, 'reeds'.

Ik denk dat *wus* onbedoeld is blijven staan uit de voorbeeldtekst – *Het vijfde boek Moses* – hoewel voor *bakal* was gekozen ter vervanging van *banjur*. Een reden om voor *bakal* te kiezen zou kunnen zijn dat het wat minder deftig klinkt dan *banjur*. Dat *bakal* een minder ruime betekenis heeft dan *banjur* en hier niet past, hebben de bewerkers zich onvoldoende gerealiseerd.

Tegelijkertijd roept de variatie de vraag op waar deze vandaan komt.

Gericke vertaalt Deuteronomium 29:28 behoorlijk anders; hij is de bron dus niet. Durfden de uitgevers zelf aan de tekst te sleutelen, of hebben ze Brückner geraadpleegd? (Hij stierf in 1857.)

Christelijke Vrienden en Hulp-Zendinggenootschap

Achter de naam ‘Christelijke Vrienden te Soerabaija’ gaat in de eerste helft van de negentiende eeuw een groep christenen schuil die zich toelegden op stichting en evangelisatie in en rond Soerabaja. Om hun doel te verwezenlijken richtten zij in 1815 het Hulp-Zendinggenootschap op.³ Voor ons is van belang te weten dat zij zich voor hun doel ook van de drukpers bedienden. Zo verspreidden ze bijvoorbeeld traktaten en brochures in het Maleis en Javaans, en zelfs een – zelfgemaakte – hertaling van het Nieuwe Testament in het Maleis.⁴

Die hertaling was een soort *Groot Nieuws voor U* avant-la-lettre, bedoeld voor mensen die de officiële Maleise vertaling te moeilijk vonden. Er zijn verscheidene exemplaren van bewaard gebleven. De brochures en traktaten zijn lastiger te traceren. Veel zullen er niet meer zijn, gezien de aard van het materiaal. Het archief van het Nederlands Bijbelgenootschap bevat één exemplaar van één traktaat; van één ander traktaat is alleen de naam over.⁵

Brückners vertaling van het Nieuwe Testament was populair in Oost-Java, ook al was de vertaling van Gericke in menig opzicht beter. Dat zal wel te maken hebben gehad met Brückners taalgebruik: dat stond dichter bij de omgangstaal en het dialect van Oost-Java dan Gerickes literair georiënteerde Standaardjavaans van de Vorstenlanden.

Een en ander verklaart de opvallende uitvoering van *Het vijfde boek Moses* en de *Pangandikané nabi Moesa*: korte teksten van stichtelijke aard in gewone taal, in handzaam formaat, vormden het handelsmerk van de uitgevers.

Rheinische Missionsgesellschaft

Om een tekst in een Indonesische taal te laten drukken was in Nederlands-Indië omstreeks het midden van de negentiende eeuw eenvoudig. Het probleem waren de letters en de drukkerijen: die waren er nog niet of nauwelijks (van drukken met Latijnse letter, als alternatief voor de inheemse alfabetten, was in deze tijd geen sprake). Brückner had noodgedwongen zijn eigen drukletters vervaardigd. Om een drukker te vinden was hij – met zijn letters – naar Serampore bij Calcutta in India gereisd. Gericke liet zijn vertaling in Nederland drukken, in een ander lettertype omdat de letters van Brückner hem niet bevielen.⁶

Wie toch dicht bij huis wilde blijven, was aangewezen op de Landsdrukkerij in Batavia, een overheidsinstelling die in beginsel niet voor

particulieren drukte. Er was één alternatief: de huisdrukkerij van zendeling W.H. Medhurst, eveneens in Batavia.⁷ Maar die was alleen geschikt voor korte teksten, en voor Javaanse teksten moest je wel accepteren dat Medhurst met de letters van Brückner drukte (die ze blijkbaar weer uit India mee teruggebracht had). De bovengenoemde Javaanse traktaten en brochures van het genootschap in Soerabaja zijn in de letter van Brückner en moeten dus bij Medhurst gedrukt zijn.⁸ Met het vertrek van Medhurst naar China in 1843 kwam er evenwel een eind aan deze mogelijkheid.

Het moet daarom een uitkomst voor de Christelijke Vrienden geweest zijn dat zendeling J.H. Barnstein uit Bandjermassin in 1852 een drukpers in zijn huis installeerde waarmee weer in het Javaans gedrukt kon worden. Barnstein had de letters van Brückner gekregen.⁹ Dat zal wel met het vertrek van Medhurst te maken hebben. Barnstein was in dienst van de Rheinische Missionsgesellschaft, wat de vermelding van dit genootschap op de titelpagina verklaart.

Het vijfde boek Moses, uitgegeven in 1853, moet één van de eerste producten van deze pers zijn geweest. Is de uitvoering daarom zo amateuristisch? De woorden blijven niet altijd binnen de kantlijn, de bladzijnummering begint halverwege overnieuw, de alinea-indeling is willekeurig, de spelling inconsequent. De *Pangandikané nabi Moesa* oogt een stuk professioneler (afgezien van de rechte kantlijn, die ook hier problematisch is). Als hier ervaring in het spel is, dan moet de *Pangandikané nabi Moesa* jonger zijn dan *Het vijfde boek Moses*. Deze conclusie stemt overeen met wat we eerder op grond van vergelijking van de tekst over de chronologische volgorde van de beide boekjes gevonden hadden.

Vademecum

Om de aandacht te trekken van het beoogde publiek moeten *Het vijfde boek Moses* en de *Pangandikané nabi Moesa* het niet hebben van een fraai gekleurde omslag, bedrukt met een tot kopen prikkelende tekst.

Integendeel, beide zijn gehuld in een saaie kaft waarop helemaal niets te lezen valt. Meenden de Christelijke Vrienden uit Soerabaja hier succes mee te zullen hebben?

Waarschijnlijk wel. Alles wijst erop dat er goed is nagedacht over de uitvoering van de boekjes. Het saai ogende omslag was – daargelaten de mogelijkheid dat het de latere vervanging van een verloren geraakte originele omslag is – in de negentiende eeuw in Indonesië gangbaar in kringen van niet-Europese, inheemse uitgevers. De boodschap die door de buitenkant afgegeven wordt, is: iets van eigen volk!

De binnenkant borduurt verder op de verwachting die gewekt is.

Inheemse uitgevers ruimden in de negentiende eeuw wel degelijk plaats in voor wervende tekst. Alleen zetten ze die niet op de kaft maar binnenin, voorafgaand aan de eigenlijke tekst. Dat voorbeeld hebben de Christelijke Vrienden nagevolgd, zij het alleen in het geval van de *Pangandikané nabi Moesa*; in *Het vijfde boek Moses* is het niet gedaan. In de *Pangandikané nabi Moesa* staat, voorafgaand aan de eigenlijke tekst:

In dit vademecum staan de woorden van de profeet Mozes aan de Israëlieten uit het vijfde Boek van Mozes hoofdstuk 27, 28 en 29, gevolgd door de woorden van de Here Jezus Christus en zijn leerlingen uit het evangelie en andere plaatsen, zoals afzonderlijk aangegeven.

Moge de lezer de inhoud van dit boekje serieus overwegen, tot eeuwig heil.

Deze ‘reclame’ bevat enkele cruciale woorden die de lezer op een subtiele manier sturen. Voor ‘boek’ (in ‘Het vijfde Boek van Mozes’ en ‘dit boekje’) is *kitab* gebruikt, niet *layang*. Beide woorden betekenen ‘boek’. Het verschil is dat een boek dat met *kitab* aangeduid wordt, altijd een boek in de godsdienstige sfeer is, en wel een boek waaruit je leert hoe het zit. Een *layang* is vrijblijvend.

Een boekje van zulke geringe afmetingen als de *Pangandikané nabi Moesa* kon gemakkelijk verkeerde verwachtingen wekken. Dit waren namelijk de favoriete afmetingen van talismans, boekjes met magische formules, bedoeld om onheil af te weren. Nu was dat laatste stellig de bedoeling van de *Pangandikané nabi Moesa*, maar toch niet langs magische weg.

Daarom is, meteen in de eerste regel, het woord *primbon*, ‘vademeccum’, gebruikt. Het verschil is dat een *primbon* een beroep doet op het begrip van de lezer; hij nodigt uit tot het verwerven van kennis (de formules van een talisman hoef je alleen maar op te zeggen, of alleen maar bij je te dragen). Het zou zelfs kunnen dat het formaat van de *Pangandikané nabi Moesa* een verkooptruc was, bedoeld om een bepaald publiek te bereiken. Wij weten dat het Hulpgenootschap zijn brochures ook uitzette op begraafplaatsen, plaatsen die in de Javaanse cultuur bij uitstek te maken hebben met het verwerven van bovennatuurlijke krachten.¹⁰

Besluit

Naar aanleiding van de vraag hoe *Het vijfde boek Moses* en de *Pangandikané nabi Moesa* in de geschiedenis van de Javaanse bijbelvertaling passen, zijn een paar dingen duidelijk geworden. Het zijn twee zeldzame exemplaren van de brochures die de Christelijke Vrienden in Soerabaja in de negentiende eeuw voor evangelisatiedoeleinden in omloop gebracht hebben.

De beide boekjes vertegenwoordigen geen zelfstandige vertalingen van de Bijbel maar maken gebruik van bestaande vertalingen. Interessant is dat ze voor het Oude Testament materiaal vereeuwigd hebben dat verder vermoedelijk verloren gegaan is: de vertaling van Brückner van de eerste vijf bijbelboeken. De wisselende keuze tussen de beschikbare bronnen getuigt van een kritische instelling en van de spanning tussen het streven naar een correcte vertaling en de wens om dicht bij de taal van de doelgroep te blijven.

Noten

- 1 Maar afgewezen. Van een ergens anders gedrukt gedeelte van Genesis resteert alleen de herinnering. J.L. Swellengrebel, *In Leijdeckers voetspoor. Anderhalve eeuw bijbelvertaling en taalkunde in de Indonesische talen. Deel I: 1820-1900*, Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 68, 's-Gravenhage 1974, 41-42.
- 2 Door het dialect van de kuststreek; Brückner woonde in Semarang. Zie de uitvoerige evaluatie in Swellengrebel, 45-49.
- 3 H.A.G. Brumund (red.), *Berigten omtrent de evangelisatie van Java, medegedeeld door J.F.G. Brumund*, Amsterdam 1854, 43.
- 4 C.W. Nortier, 'Een horlogemaker en een landheer. De eerste Christus-getuigen in Oost-Java' in: *Lichtstralen op de akker der wereld*, 55 nr. 3, Den Haag 1954, 13-14.
- 5 Swellengrebel, 42.
- 6 Willem van der Molen, 'Hoe heeft zulks kunnen geschieden? Het begin van de Javaanse typografie' in: Willem van der Molen en Bernard Arps (red.), *Woord en schrift in de Oost. De betekenis van zending en missie voor de studie van taal en literatuur in Zuidoost-Azië*, Opleiding Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, Leiden 2000, 147.
- 7 Van der Molen, 145.
- 8 Swellengrebel, 42.
- 9 L. von Rohden, *Geschichte der Rheinischen Missionsgesellschaft*, Barmen 1856, 202.
- 10 Nortier, 14.

Geraadpleegde literatuur

H.A.G. Brumund (red.), *Berigten omtrent de evangelisatie van Java, medegedeeld door J.F.G. Brumund*, Amsterdam 1854.

Het vijfde boek Moses. Het vijfde boek Moses hoofdstuk 28. en 29. en evangelie Johannes 10. Vers 16. en Vers 27-30, Soerabaija 1853.

Willem van der Molen, 'Hoe heeft zulks kunnen geschieden? Het begin van de Javaanse typografie' in: Willem van der Molen en Bernard Arps (red.), *Woord en schrift in de Oost. De betekenis van zending en missie voor de studie van taal en literatuur in Zuidoost-Azië*, Opleiding Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, Leiden 2000, 132-162.

C.W. Nortier, 'Een horlogemaker en een landheer. De eerste Christus-getuigen in Oost-Java' in: *Lichtstralen op de akker der wereld*, 55 nr. 3, Den Haag 1954.
Pangandikané nabi Moesa, kapanggih wonten ing Kitab Torét. Kasamboeng kalijan pangandikané Goesti Jésoes Kristoes, oetawi para sachabaté, kapanggih wonten ing Kitab Indjil. Soerabaija: Hulp-Zendinggenootschap z.j.
L. von Rohden, *Geschichte der Rheinischen Missionsgesellschaft*, Barmen 1856.
J.L. Swellengrebel, *In Leijdeckers voetspoor. Anderhalve eeuw bijbelvertaling en taalkunde in de Indonesische talen. Deel I: 1820-1900*, Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 68, 's-Gravenhage 1974.

Dr. W. van der Molen is bibliothecaris van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in Leiden.

Kort Nieuws

De BGT-club

Het Nederlands Bijbelgenootschap is bezig met een vertaling van de Bijbel die geschikt is voor lezers met weinig leeservaring: de *Bijbel in Gewone Taal* (BGT; zie ook elders in dit nummer).

Dit project kost ongeveer 3,5 miljoen euro. Mensen die het project financieel willen steunen, kunnen lid worden van de BGT-club.

Deelnemers aan de BGT-club ontvangen in 2014 een speciale BGT-uitgave, mits zij ons blijven steunen tot en met december 2014 voor minimaal € 60,- per jaar. Vier keer per jaar ontvangen zij een e-nieuwsbrief waarmee zij op de hoogte gehouden worden van de ontwikkelingen van de *Bijbel in Gewone Taal*.

Kijk ook op www.bijbelgenootschap.nl voor meer informatie of voor aanmelding als lid.

Herziening van De Nieuwe Bijbelvertaling

Sinds de verschijning van *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) in 2004 zijn er veel reacties binnengekomen. De reacties die gaan over vertaalkeuzes worden door het Nederlands Bijbelgenootschap en de Katholieke Bijbelstichting zorgvuldig gewogen. Net als aan eerdere vertalingen van de Bijbel moet er ook aan de NBV af en toe onderhoud plaatsvinden. Kleine correcties (zoals de aanpassing van de spelling en het verbeteren van drukfouten) zijn al aangebracht in nieuwe drukken van de NBV en op de website. Een lijst van correcties kunt u vinden op www.nbv.nl. Ook het iets uitgebreider herzien van een vertaling hoort bij het onderhoud. In een herziening worden bepaalde vertaalkeuzes opnieuw overwogen. In de komende jaren zullen we werken aan een herziening van de NBV. Daarbij gaat het om details; de vertaalprincipes van de NBV blijven namelijk hetzelfde.

Het is de bedoeling dat de herziene versie van de NBV uiterlijk in 2016 beschikbaar komt.

Meer informatie over de herziening van de NBV kunt u vinden op www.nbv.nl.

Bijbel10daagse 2009: Verhalenkaravaan

De Bijbel als verhalenboek staat dit jaar centraal tijdens de Bijbel10daagse. Dat betekent aandacht voor de vele verhalen en genres in de Bijbel. Maar

ook leggen we de link naar de verhalen van nu – geloofsverhalen, verhalen van hoop en twijfel, dood en liefde – verteld door mensen die zich gegrepen voelen door de bijbelverhalen. Verhalen zijn een prachtige manier om levenslessen door te geven, om wijsheid te delen, om te vermaken en om samen te zijn. Met het thema ‘Verhalenkaravaan’ brengen we de bijbelverhalen opnieuw over het voetlicht en besteden we ook aandacht aan de werking ervan.

De Bijbel10daagse wordt gehouden van 23 oktober tot en met 2 november; zondag 25 november is Nationale Bijbelzondag. Kijk voor meer informatie over de invulling van dit thema op www.bijbel10daagse.nl.

Bezoek NBG op Kerk & Gemeentebeurs 2009

Op 20 en 21 maart a.s. wordt voor het eerst de Kerk & Gemeentebeurs gehouden in de Jaarbeurs te Utrecht.

Deze beurs is bedoeld voor iedereen die actief is voor zijn/haar kerk of gemeente: van koster tot voorganger, van jeugdwerker tot kerkrentmeester.

Het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) is ook aanwezig op de Kerk & Gemeentebeurs. Bezoekers kunnen beide dagen workshops volgen op de stand: over *De Nieuwe Bijbelvertaling*, *de Bijbel in Gewone Taal*, *The Quench* en veel meer. *De Prentenbijbel* is te koop op de stand en u kunt er zich aanmelden voor de e-nieuwsbrief van het NBG.

Kom naar de stand van het NBG tijdens de Kerk & Gemeentebeurs 2009, hal 3 Jaarbeurs Utrecht. Voor meer informatie, kijk op www.kerkengemeente2009.nl.